

Postupak zaštite i prezentacije zadarskoga Foruma

Čolić, Nina

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:293629>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-11**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest umjetnosti

Diplomski konzervatorski i muzejsko-galerijski smjer (jednopedmetni)

Nina Čolić

Postupak zaštite i prezentacije zadarskoga Foruma

Diplomski rad

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest umjetnosti

Diplomski konzervatorski i muzejsko-galerijski smjer (jednoprredmetni)

Postupak zaštite i prezentacije zadarskog Foruma

Diplomski rad

Student/ica:

Nina Čolić

Mentor/ica:

Doc. dr. sc. Silvia Bekavac

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Nina Čolić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom ***Postupak zaštite i prezentacije zadarskog Foruma*** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 26. lipnja 2024.

SADRŽAJ

1. UVOD	7
2. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA	8
3. CILJEVI	14
4. ANTIČKA GRADITELJSKA POSTIGNUĆA	14
4.1. <i>Forum</i>	16
4.2. <i>Taberne</i>	18
4.3. <i>Trijem</i>	19
4.4. <i>Kolona – stup srama</i>	23
4.5. <i>Bazilike</i>	25
4.5.1. <i>Basilica Iulia</i>	25
4.5.2. <i>Basilica Severiana</i>	25
4.6. <i>Zdenac prokonzula Tamphila Vaale</i>	27
4.7. <i>Kapitolijski hram u rimskim gradovima</i>	29
4.7.1. <i>Rimski hramovi na području Hrvatske</i>	30
4.7.2. <i>Hram u antičkom Zadru</i>	31
5. ZAŠTITA	32
5.1. Povijesni pregled zaštite spomeničke baštine	34
5.2. Vrste zaštite	38
6. DEGRADACIJA KULTURNIH SPOMENIKA	46
6.1. Uzorci propadanja zdanja antičkoga Zadra.....	47
6.1.1. Vanjski uzroci	47
6.1.2. Unutarnji uzorci.....	49
6.1.3. Uzroci koje izaziva čovjek	49
6.2. Problem prožimanja antičkoga i srednjovjekovnoga na primjeru zadarskoga Foruma	52

7. PRIJEDLOG ZAŠTITE I PROMIDŽBE ZADARSKOGA FORUMA	55
7.1. Maketa, mape, znakovi signalizacije i uputa	57
7.2. Virtualna šetanja	57
7.3. Večeri gladijatorskih igra	57
7.4. Prodaja adekvatnih suvenira	58
7.5. Gastronomija i kulinarstvo	58
7.6. Uporaba multimedijalnih aplikacija – uporaba interaktivnih videokioska i mobilnih telefona	58
8. ZAKLJUČAK.....	59
9. LITERATURA	60
10. POPIS SLIKA.....	63
11. LIKOVNI PRILOZI	65
12. SADRŽAJ NA ENGLISKOME JEZIKU	101

POSTUPAK ZAŠTITE I PREZENTACIJE ZADARSKOGA FORUMA

Temom ovoga diplomskoga rada željela se prikazati važnost zaštite zadarskoga Foruma i njegove arhitekture koja na sebi zrcali utjecaje višestoljetne rimske graditeljske tradicije. Predstavljena je povijesna važnost grada Zadra, kao i važnost zaštite njegove graditeljske baštine s posebnim naglaskom na mogući suvremeni način predstavljanja Foruma, kao antičkoga glavnoga trga na kojem se odvijao tadanji javni život grada. Rad je koncipiran u osam poglavlja.

U uvodnom djelu prikazan je povijesni pregled nastanka grada Zadra i njegovih dijelova uključujući i Forum. Definicije i objašnjenja temeljnih pojmova iz područja povijesti umjetnosti i arheologije kao što su *kapitolij*, *forum*, *taberne* itd. uz detaljne opise navedenih dijelova tadanje gradske arhitekture, sadrži četvrto poglavlje. Središnji dio rada odnosi se na predstavljanje zaštite kulturnoga dobra kroz zakonsku regulativu. U ovom dijelu rada predstavljena su i mišljenja i stavovi poznatih arheologa, povjesničara umjetnosti, arhitekata i drugih stručnjaka iz područja zaštite spomenika kulture od 19. stoljeća do danas prikazujući načine vrjednovanja i postupke zaštite kulturnih spomenika, kao što su npr. biološka i aktivna zaštita. U istom je poglavlju dan prikaz stavova ali i oprečnih mišljenja pojedinih stručnjaka i pasioniranih zaljubljenika povijesti umjetnosti i grada Zadra o važnosti njegovih antičkih (Forum) i srednjovjekovnih zdanja (sv. Donat) i njihova međusobna graditeljskoga prožimanja.

U posljednjem poglavlju predstavljena su neka vlastita autorska promišljanja i ideje vezane za bolju promociju Foruma kao neizostavna antičkoga pečata grada Zadra. Predloženi su neki alati kojim bi se istaknula vlastita obilježja Foruma i unaprijedio njegov ne samo turistički potencijal, nego i adekvatna zaštita kojom bi se produžio njegov životni vijek.

Ključne riječi: Zadar, forum, sv. Donat, antika, zaštita, očuvanje, kulturna baština

1. UVOD

Svoju višestoljetnu povijest isprepletenu osvajanjima, ratovima i razaranjima, današnji grad Zadra svjedoči i svojim arhitektonskim zdanjima. Grad star skoro tri tisuće godina prije nego što je postao Rimski municipij, naseljavali su i Grci i Etruščani.

Suić (1981) navodi da je „Jader (Zadar) vjerojatno osnovao Cezar ili August.“¹ „Ne može se s većom sigurnošću odrediti vrijeme osnivanja kolonije u Zadru; to se moglo dogoditi u Cezarovo ili najkasnije u Augustovo doba“.²

Nakon što je otkriven zdenac s kruništem s natpisom prokonzula senatske provincije Ilirika, Fadić (1986) daje važnost tom otkriću kao dokaz početka rimske urbanizacije Jadera čime datira gradnju foruma „na sam početak Augustove vladavine, moguće u 27.g.p.n.e., ili neznatno nakon te godine. Samim tim natpis govori i o prvoj fazi gradnje foruma“.³

Obrazlažući osnivanje kolonije Jader Fadić navodi: „Posebno bi trebalo istaknuti, da nalaz također ide u prilog razrješavanju dileme u koje vrijeme treba smjestiti osnivanje kolonije Jader. Naime, kako je već poznato, za osnivanje kolonije u Cezarovo vrijeme postoje samo pretpostavke bez izravnih dokaza, bilo u historijskim izvorima ili arheološkim nalazima. Štoviše, da je kolonija Jader osnovana za Augusta, za što se zalaže više autora, govori nam, posebno u ovom kontekstu, natpis u kojem je *Imp(erator) Caesar divi f(ilius) Augustus parens coloniae murum turis dedit*. Dakle Imperator Cezar sin božanskog Cezara, August, otac kolonije, dao je sagraditi bedeme i kule“.⁴

Rimski političar i vojskovođa, Gaj Julije Cezar Oktavijan August, imao je za cilj jačanje rimske države osvajajući teritorij kroz sporazumne i diplomatske pregovore s drugim narodima i tako je čvrsto uspostavio prevlast na predjelu istočnoga Jadrana sa sjedištem u Jaderi (Zadru). Zadar tijekom Oktavijanova vremena postaje važnim rimskim središtem te nakon novoga političkog stanja *pax Romana*⁵, uz Naronu i Salonu, postaje najveći grad provincije Dalmacije. Tijekom vremena naseljava se još veći broj italskih doseljenika organiziranih u *convectus*

¹ Mate Suić, 2003, str. 63.

² Suić 1981: 152, preuzeto iz Sinobad 2007, 226.

³ I. Fadić, 1986, 424.

⁴ I. Fadić, 1986, str. 424-425.

⁵ *Pax Romana* – naziv za stanje relativnoga mira korištenoga u antici u vrijeme vladavine Augusta (27. pr. Kr. – 1. st.) do vladavine Marka Aurelija (161.- 180. godine). Carstvo je štitilo i upravljalo pojedinačnim provincijama, dopuštajući svakoj autonomiju u donošenju i provedbi vlastitih zakona prihvaćajući rimsko oporezivanje i vojnu kontrolu. <https://www.britannica.com/place/Zadar>, pristupljeno 5. lipnja 2024.

civium Romanorum.⁶ Oni su se iz trgovačkih razloga počeli planski naseljavati na području istočne jadranske obale, pa tako i samoga Jadera.

Još kao naselje ilirskoga plemena Liburna (4. st. pr. Krista) Zadar je funkcionirao kao urbana cjelina nastala spajanjem više gradova i bio je organiziran kao tzv. urbana aglomeracija. Međutim u vrijeme rimske uprave mijenja se izgled i nova prostorno-urbanistička rješenja posve prate rimska načela urbanizma koji se i danas najjasnije zrcali u rasteru ulica ortogonalne mreže. Kako navodi Jeličić-Radonić (2014, 42) „rimski grad *colonia Iulia Iader*, nastala je na poluotoku čija je ravna konfiguracija terena omogućila primjenu stroge ortogonalne podjele urbanog prostora. Car August – *parens coloniae*, daruje gradu bedeme i kule, što je bilo javno istaknuto na natpisima izvorno postavljenima na vanjskom plaštu gradskih zidina.“

Razvojem i novim arhitektonskim projektiranjem Zadar dobiva novi izgled s novim sadržajima potrebnim za politički, duhovni, trgovački i svakodnevni život. Tako nastaje Forum (glavni gradski trg), obrambene zidine⁷, tržnica, kazalište, amfiteatar, fontane, taberne, nimfeji, vodovodna infrastruktura s kanalizacijskim sustavom i drugi urbani sadržaji toga doba. Planiranje izgleda Foruma i početak njegove izgradnje vjerojatno je vezan uz osnivanje same kolonije, a svoj konačni izgled stekao je kasnije. Za sva arhitektonska ostvarenja karakteristična je postupna gradnja koja je trajala tijekom Principata⁸ sve do 3. st.

Od svih navedenih urbanističkih sadržaja antičkoga Zadra, Forum će biti glavnim središtem zanimanja u ovom radu jer u središnjem dijelu grada on predstavlja najočuvaniji trag antičke baštine.

2. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Antički Zadar bio je tema brojnih znanstvenih radova i publikacija. U ovom poglavlju navest će se najistaknutiji istraživači i njihovi radovi vezani ne samo za antički Zadar i njegova zdanja, nego i druga arheološka istraživanja i konzervatorske radove koji su se vršili na tom lokalitetu. Ti radovi dali su bolji uvid i razumijevanje same izgradnje pojedinih dijelova uže gradske jezgre, ali i povijesno-društveni kontekst njihova nastajanja.

Veliki doprinos za istraživanje antičkoga Zadra ostavio je zaslužni arheolog i povjesničar Mate Suić. U svojoj knjizi *Antički grad na istočnom Jadranu* (1976.) Suić navodi da „od svih gradova na našoj obali Zadar (stari Iader) je sačuvalao najvjerniju sliku antičkog

⁶ „Konvent rimskih građana“ – označavao je skupštinu svih stanovnika nekoga mjesta koji su imali rimsko građansko pravo.

⁷ Obrambene zidine koje u prvom redu štite gradsku jezgru smještenu na malom poluotoku i danas tvore važan dio njegovog urbanog identiteta. Jović, V. 2009, str. 79.

⁸ Način vladavine cara Oktavijana koji samo formalno uspostavlja republikanski oblik vladavine sa senatom, a sebi pridržava sve državne funkcije. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/principat> pristupljeno 5. lipnja 2024.

grada unatoč bogate urbane stratigrafije iz postantičkih vremena.“⁹ U istoj knjizi Suić govori o prvim istraživanjima antičkoga dijela Zadra koji datiraju u 19. i 20. stoljeće naglašavajući da su „manji zahvati vršeni između dva svjetska rata kada je otkriven dio foruma i nekropole, a istraživanja na širem planu bila su poduzeta nakon Drugog svjetskog rata u kojem je grad većinom bio porušen.“¹⁰ Suić u ovom djelu detaljno opisuje karakteristike rimskih gradova sa svojim zadnjima kao što su forumi, kapitoliji, bazilike, bedemi, terme i sl.

Godine 1981. objavljena je Suićeva knjiga *Prošlost Zadra – Zadar u starom vijeku* u kojoj je dao opis drugih rimskih gradova tadanje europske provincije (Britanija, Galija, Panonija) i njihovih pojedinačnih graditeljskih zdanja, konkretno foruma, uspoređujući ih s Jaderom i drugim primorskim gradovima ističući stanje pojedinih foruma u njima (forumi u Poli, Saloni, Enoni i itd.).¹¹

Drugo, dopunjeno izdanje knjige *Antički grad na istočnom Jadranu* izišao je posthumno (2003) u kojoj je još detaljnije prikazana povijest Zadra od grčkoga i etruskoga doba, preko rimske vladavine, ali i drugih primorskih gradova. Dajući detaljan opis faza i rješenja izgradnje pojedinih dijelova grada, Suić na primjer za izgradnju trijema zaključuje: „U prvoj fazi izgradnje pristup kapitoliju bio je riješen frontalno: na povišeni plato vodila su dva stubišta (...). U drugoj fazi ta su stubišta bila zatvorena, a pristup kapitoliju bio je riješen lateralno, kroz trijem koji je podignut oko platoa negdje u doba Flavijevaca, istodobno kad je bio podignut trijem oko foruma“.¹²

U svojoj knjizi *Antika*, arheolog i istraživač Nenad Cambi (2002) na brojnim primjerima urbanizma i arhitekture i ostalih povijesno-umjetničkih medija ističe antičku umjetnost kao osnovu svih kasnijih smjernica u kulturi na našim područjima. Opisujući koloniju Jader Cambi naglašava da ona predstavlja „tipični primjer jasne matrice ortogonalnog sustava komunikacije“.¹³

U opisu arhitekture antičkoga Zadra Cambi daje sljedeći opis „najcjelovitiji, ali ne i najbolje očuvan kapitolij otkriven je u Zadru. Tu je istražen čitav sklop koji sadrži hram i trijemove koji ga okružuju i tvore mali trg. Nažalost, zdanja su preostala samo u temeljima“.¹⁴

O dataciji izgradnje trijema Forumu Suić i Cambi imaju oprečna mišljenja, o čemu će biti više riječi u sljedećim poglavljima.

⁹ M. Suić, 1976, str. 20.

¹⁰ Isto.

¹¹ M. Suić, 2003, str. 244.

¹² M. Suić, 2003, str. 232

¹³ N. Cambi, 2002., str. 52.

¹⁴ N. Cambi, 2002., str. 65.

Cambi se u svom istraživačkom radu bavio i prikazom Zadra na skulpturi, konkretno na Trajanovu stupu. Riječ je o radu naslova *Dalmatinski gradovi na Trajanovu stupu u Rimu* (2010) u kojem Cambi ističe razloge nastanka stupa koji je podignut u čast caru Trajanu i njegovim vojnim pohodima protiv Dačana, a vrlo vrijedni reljefi, kako navodi autor, oblikovani su prema „nacrtima službenih umjetnika zaduženih da prate događanja osobito ona povezana carevim odlukama za vrijeme trajanja priprema i ratova“.¹⁵

Cambi opisuje sam stup i način njegove izradbe: „Tarjanov forum, a osobito njegov monumentalni stup visok oko 30 m (100 stopa) s 200 m dugim spiralno svijenim vrpcama na kojima su izvanredni reljefi – kontinuirana priča o oba vojna uspjeha – odlično je svjedočanstvo svega onoga što se događalo. Tarjanov forum i stup izrađeni su sredstvima golemog ratnoga plijena. Reljefi su najsajjniji izraz rimske carske umjetnosti, ispričan na veoma osebujan način (poput stripa) koji je tada po prvi put upotrijebljen u rimskoj umjetnosti“.¹⁶

Scena koja prikazuje Zadar opisuje poluotok s građanima koji pozdravljaju cara žrtvujući bika u njegovu čast i kao zahvalnicu njegovu dolasku. Na prikazu je grad s lukom i brodovima u pristaništu, a Cambi opisujući ističe „luka je na desnoj strani i djelomično je sagrađena na lukovima. Tu su prikazani brodovi koji su raspoređeni nakon zamornog putovanja te velika kula uz gradska vrata (?) koja se uistinu, ako bi bila riječ o Iaderu, nalaze na toj strani iadertinskog poluotoka. Prilično veliki mandrač za manje brodove (Foša) postoji i danas na istočnoj strani Zadra, točnije uz rubni dobro fortificirani dio poluotoka“.¹⁷

Scene na stupu za zadarski forum vežu se za prikaz cara Tarajana u razgovoru s građanima ispred kapitolija, a opisujući ih Cambi naglašava „prema tome to je prikaz koji je malo pojednostavljena varijanta zadarskog foruma u produžetku s kapitolijskim hramom, također okružen portikatom“.¹⁸

Arheolog Marko Sinobad u svom radu *Kapitolijski hramovi u Hrvatskoj* (2007) uz detaljne opise kapitolija i tipologiji foruma daje noviji pristup i dvojbu „da su rimski gradovi sa statusom kolonija imali hram posvećen Kapitolijskoj trijadi (božanstvima Jupiteru, Junoni i Minervi), i da su samo kolonije imale ekskluzivno pravo na podizanje tih hramova“.¹⁹

¹⁵ N. Cambi, 2010, str. 136.

¹⁶ N. Cambi, 2010, str. 135.

¹⁷ N. Cambi, 2010, str. 148.

¹⁸ N. Cambi, 2010, str. 149.

¹⁹ M. Sinobad, 2007, str. 221.

Povjesničar umjetnosti Tomislav Marasović bavio se antičkim Zadrom sa stajališta zaštite i očuvanja njegove kulturno-povijesne cjeline. U svojoj knjizi *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu* (1985) Marasović zaključuje „da je kršćansko kultno središte još od ranokršćanskih vremena bilo prostorno povezano s antičkim kulturnim središtem, a gradski trg nastao je upravo na suprotnoj strani u blizini istočnih gradskih vrata, te samim time srednjovjekovni Zadar pokazuje sva obilježja bicentričnosti u odnosu na antički grad, koji je imao izrazito monocentričan karakter“.²⁰ U knjizi *Zaštita graditeljskog nasljeđa* iz 1983. između ostaloga posebno se bavi zaštitom kulturnih spomenika i njezinim oblicima, što će biti i važno za ovaj diplomski rad.

Marko Rukavina i Mladen Obad Šćitaroci u svom radu *Urban integration of archeological heritage in Zadar* (2016), naglašavaju da povijest arheoloških istraživanja, zaštite i očuvanja arheološke baštine te urbanističkoga i prostornoga planiranja u Zadru još nije sustavno znanstveno istražena, a obuhvaća razdoblje od kraja 19. stoljeća (prva arheološka istraživanja) do 2015. godine. Opisujući povijest Zadra, a referirajući se na se na radove Durmana et al. (2006, 304–305), Giunio (2001; 2008a), Petriciolija (1962, 4). autori navode: „Na poluotoku se najvjerojatnije nalazilo i kazalište, iako ta teorija tek treba biti arheološki provjerena. Grad je bio opremljen kanalizacijom i vodovodom, kao i raznim javnim sadržajima. Brojni nalazi podnih mozaika, fragmenata skulptura i ornamenata te oslikanih zidova ukazuju na visok životni standard imućnijih građana. Izvan gradskih zidina nalazile su se nekropole, poljoprivredna imanja (*villae rusticae*), dva akvedukta koji su opskrbljivali grad slatkom vodom (ostaci vidljivi u Ulici Ivana Zadranina, Ulici Franka Lisice, gradsko groblje i Gaženica - industrijski dio grada), dok je cijeli gradski teritorij (*ager*) bio podijeljen na centurije, čiji su tragovi sačuvani do danas (dijelovi suvremenog rastera plana, suhozidi, parcelacije). U kasnoj antici, u 5. i 6. stoljeću, grad je doživio izgradnju brojnih ranokršćanskih crkava uklopljenih u njegovo antičko tkivo (neke su preživjele do danas, a neke su otkrivene tijekom arheoloških i konzervatorskih istraživanja)“.²¹

²⁰ T. Marasović, 1985., str. 9.

²¹ M. Rukavina i M. Obad Šćitaroci, 2017, str. 331-332. originalni tekst na engleskome jeziku: „The peninsula most probably also housed a theatre, although this theory is yet to be archaeologically tested. The town was equipped with a sewer and water-supply system, as well as various public facilities. Numerous finds of floor mosaics, sculpture fragments and ornaments, and painted walls indicate a high standard of living of wealthier citizens. Outside the town walls there were necropolises, agricultural estates (*villae rusticae*), two aqueducts that supplied the town with fresh water (remains visible in Ivan Zadranin street, Franko Lisica street, the town cemetery, and Gaženica - the industrial part of the town), whereas the entire town territory (*ager*) was divided into *centuriae*, whose traces have survived to this day (parts of contemporary grid plan, dry-stone walls, land subdivision). In Late Antiquity, in the 5th and 6th centuries, the town saw the construction of numerous early-

Povjesničar umjetnosti, rođeni Zadrani, Ivo Petricioli ostavio je veliki znanstveni pečat u proučavanju povijesti rodnoga grada. Proučavao je i sustavno obrađivao umjetničku baštinu i kulturnu povijest Dalmacije, a posebice Zadra od ranoga kršćanstva do 19. st., poglavito predromaničku i romaničku umjetnost. U nekoliko radova napisanih 60-ih godina 20. stoljeća Petricioli opisuje povijest antičkoga i srednjovjekovnoga Zadra, njegov nastanak ističući činjenicu da je istraživanje Zadra sustavnije i detaljnije zbog nastalih ruševina u Drugom svjetskom ratu: „ izučavanje historije zadarskog urbanizma postalo je nakon bombardiranja još lakšim i interesantnijim, kada su se kroz rane u urbanom tkivu mogli sagledati stari građevinski slojevi“.²²

Kornelija A. Giunio, povjesničarka umjetnosti u Arheološkom muzeju Zadar, u svom znanstvenom opusu većinom je pisala o antičkim zdanjima Zadra i okolice, ali i vjerskim objektima i vjerskom životu tadanjega Zadra.

U radu iz (1999) opisuje gradnju svih antičkih zdanja, njihovu dataciju i kronologiju dotadašnjih arheološko-povijesno umjetničkih istraživanja. U radu *Carski kult u Zadru* (2005) pobliže pojašnjava spomenike koje građani podižu u čast carevima kao njihovu lojalnost ističući (prema Vitruviju D Arch., 1, VIII.)²³ da su svi hramovi bili posvećeni kapitolijskoj trijadi (Jupiteru, Junoni i Minervi). Obrazlažući kult toga božanstva i njegova štovanja Giunio navodi i položaj gradnje hrama „tim božanstvima hram se podigne na najuzvišenijem mjestu koje dominira većim dijelom grada i u tome se ogleda akademizam Augustova vremena u Zadru“²⁴. Giunio u opisu zadarskoga foruma također navodi tadašnju važnost kulta ističući „svjedočanstvo carskog kulta su i likovi Jupitera Amona i Meduze na masivnim pilastrima koji su dio parapeta na gornjoj galeriji severijanske bazilike, bazilike koja se pružala duž jugoistočnog krila portikata uz forum“.²⁵

Rad pod naslovom *Skulpture Nimfi iz Jadera* (2008.) predstavlja arheološka istraživanja iz 2006. godine na krajnjem zapadnom dijelu povijesne jezgre Zadra. Rad donosi opise pronađenih četiriju skulptura nimfi na mjestu tadašnje antičke javne fontane i prostora korištena kao javni nužnik. U tom radu Giunio navodi „ (...) na južnoj strani trgovine su flankirale dva

Christian churches logically incorporated in its ancient tissue (some have survived to this day and some were discovered during archaeological and conservation research).“

²² I. Petricioli, 1958, str. 65.

²³ Vitruvije je rimski teoretičar arhitekture iz doba Augusta.

²⁴ K. A. Giunio, 2005, str. 168.

²⁵ K. A. Giunio, 2005, str. 172.

objekta, od kojih je desni prostor identificiran kao nimfej – javna fontana s kipom ležeće nimfe, uz koji se nalazio javni nužnik (*latrina forense*)”.²⁶

Još jedan Zadrarin, Ivo Fadić, profesor arheologije i povijesti umjetnosti, u svom vrlo bogatom znanstvenom ostvarenju bavio se i antičkom baštinom rodnoga grada. Skoro dva desetljeća bio je voditeljem velikoga dijela zaštitnih arheoloških istraživanja na nekoliko lokacija antičke nekropole Zadra. Vrlo istaknut je njegov izložbeni rad i autorom je niza izložaba koje su svjetskoj publici predstavile rimsko i hrvatsko staklo. Za ovaj diplomski rad korišteno je nekoliko radova vezanih za forumski zdenac.

Pavuša Vežić, povjesničar umjetnosti, posebnu pozornost u svojem istraživačkom radu daje na zaštiti i revitalizaciji graditeljskoga nasljeđa, a u svom bogatom bibliografskom opusu, između ostaloga, istražuje i antički i srednjovjekovni Zadar. Veliki doprinos povijesti umjetnosti ima njegova knjiga *Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru* (1985) koja je i temelj rasprave o gradnji sv. Donata predstavljene u jednom dijelu ovoga rada.

Zanimljivi su i stavovi i zapažanja Tomislava Vrkića, pasioniranoga zaljubljenika u antički Zadar i bivšega djelatnika Arheološkoga muzeja u Zadru, koji u svojem radu *Neka novija zapažanja o crkvi sv. Donata u Zadru* (2010). daje povoda za raspravu o dataciji i načinima gradnje toga srednjovjekovnoga spomenika i njegove graditeljske poveznice s antičkim Forumom.

Ines Merćep, arhitektica, u svom radu *Natječaj za regulacijsku osnovu Zadra iz 1953. Pedeset godina poslije* (2005), opisuje predradnje potrebne za obnovu Zadra nakon rušenja u Drugom svjetskom ratu, ali i vrlo važnom činjenicom da je pri pripremnim radovima za obnovu „poseban problem stvarao prostor oko antičkoga foruma gdje se nalazi više slojeva koji su svi važni za povijest Zadra“.²⁷

Najnovije istraživanje temeljeno na autoričinoj doktorskoj disertaciji objavljeno je 2021. pod naslovom *Zadar: obnova i izgradnja nakon razaranja u Drugome svjetskom ratu* povjesničarke umjetnosti Antonije Mlikote. Važnost ovoga djela za ovaj diplomski rad je prikaz izuzetno kompleksne urbanističke i arhitektonske obnove povijesne gradske jezgre Zadra nakon velikih razaranja u Drugom svjetskom ratu. Mlikota ističe da su oko 60-ih godina 20. stoljeća otkriveni ostatci kapitolija i hrama i uz provedena arheološka istraživanja nalazi su predočeni *in situ* koji do sada nisu „ni arhitektonski ni urbanistički regulirani“.²⁸

²⁶ K. A. Giunio, 2008, str. 156.

²⁷ Merćep, I. 2005, str. 69.

²⁸ Mlikota, A., 2021, str. 225.

3. CILJEVI

U ovom je diplomskom radu postavljeno nekoliko ciljeva:

1. Predstaviti arhitektonsko zdanje, Forum, iz antičkoga razdoblja na prostoru kolonije Iulie Iader, današnjega grada Zadra, njegovu važnost u povijesnom, arhitektonskom, povijesno umjetničkom i promocijskom smislu. Posebno će se istaknuti važnost njegove zaštite i očuvanja jer taj spomenik kulture svjedoči neraskidive veze s dugom tradicijom graditeljskog stila staroga Rima i ima svoje posebnosti.
2. Razmotriti stavove i mišljenja pojedinih stručnjaka i pasioniranih zaljubljenika povijesti umjetnosti i arheologije grada Zadra vezanih za dataciju i položaj crkve sv. Donata, s jedne strane kao srednjovjekovnoga zdanja, u odnosu na Forum, kao antičkoga zdanja s druge strane i njihova međusobna graditeljskoga prožimanja.
3. Dati vlastita promišljanja i ideje vezane za bolju promociju Foruma kao neizostavna antičkoga pečata grada Zadra. Predložiti moguće alate / medije kojim bi se istaknula obilježja Foruma i unaprijedila njegova adekvatna zaštita u cilju produženja njegova vijeka trajanja i mogućega iskorištenja turističkoga potencijala koji je trenutačno zapostavljen.

4. ANTIČKA GRADITELJSKA POSTIGNUĆA

Rimski gradovi svojom arhitekturom i planskom izgradnjom temeljeni na grčkim i etrurskim arhitektonskim elementima razvijali su se na svojstven i originalnan način prilagođavajući gradnju svome načinu života. To nisu više obična naselja, nego istančano planirana gradnja prilagođena javnom i privatnom životu svojih građana. Kako navodi Suić (1976) „antički grad grčkog i rimskog svijeta nije samo objektivizirana ideja organiziranog ljudskog prebivališta. On je i moralo biće koje posjeduje i svoju transcendentalnu projekciju, on, kao i ostala naselja, ima svog daimona upravo kao i čovjek, on se i štuje kao njegov genij (*genius loci*) kome se podižu zavjetni spomenici (...)“.²⁹

Javna arhitektura odnosila se na zdanja namijenjena korištenju svih građana. Gradovi su bili građeni planski unutar gradskih zidina s ortogonalnim rasporedom ulica povezanim s glavnom ulicom. Spoj glavnih ulica (*cardo* i *decumanus*) vodio je do glavnih gradskih zdanja kao što je forum, kapitolij, trijem, bazilika i sl.

O tipu gradnje rimskih naselja Suić (2003) navodi: „Tip kapitolija, njegova planimetrija i prostorna organizacija u tijesnoj su vezi s karakterom gradskog naselja i s time je li grad posve

²⁹ M. Suić, 1976, str. 143-145.

rimski kao što su bili kolonije i municipiji rimskih građana, ili je grad spontanog postanka sa snažnim pečatom autohtonosti. Može se krenuti, barem u načelu, od više-manje općenito prihvaćenog mišljenja da su gradovi koji su bili urbanizirani planskom izgradnjom (kolonije) ili organiziranim doseljnjem italskih elemenata (*oppida civium Romanorum*), slijedili primjer Rima i posjedovali kapitolijski hram koji je u temeljnoj zamisli reproducirao Kapitolijski hram u Rimu, pa su i oni, kao i onaj u Rimu, bili posvećeni kapitolijskoj trijadi, Jupiteru, Junoni i Minervi (...)“.³⁰

Rimska arhitektura temelji se na planskoj izgradnji javnih (namijenjena svim građanima) i privatnih zdanja (vile, stambene kuće). Javna zdanja bila su vjerskoga, gospodarskoga, upravnoga, kulturnoga ili zabavnoga karaktera i kako navodi Cambi (2002) „rimsku arhitekturu odlikuju raznovrsna javna zdanja bez kojih je nezamislivo funkcioniranje grada (...) postoje bolje ili lošije očuvana zdanja, ali i epigrafička svjedočanstva koja govore o gradnji“.³¹

Kamen je bio glavni građevinski materijal na Mediteranu, a zbog svojih fizičko-mehaničkih svojstava imao je svoju primjenu u gradnji i prije izgradnje rimskih impozantnih zdanja. S obzirom na to da se život rimskoga mediteranskoga grada odvijao na ulicama, one su iz toga razloga bile uređene i popločane upravo kamenom veće tvrdoće.

Tehnika gradnje *opus quadratum*, tj. veza obrađenih kvadratnih formi postavljenih u pravilan red (blok), korištena za temeljne jednostavne građevinske zahvate poput zida, podrazumijevala je uporabu tvrđega i grubljega kamena, dok se za popločenje natkrivenih prostora koristio bijeli kamen koji je na nekim zdanjima bio čak obrađen finijim klesarskim elementima.

Kako navodi Suić (2003) „Mediteranski je grad sav u kamenu, kamen mu služi ne samo za izgradnju objekata već i za popločavanje ulica. U tu svrhu upotrebljavao se kamen veće tvrdoće, a za popločavanje natkrivenih površina (npr. u trijemu oko foruma u Zadru, podno kapitolija u Ninu i dr.) i bijeli kamen“.³²

Cambijev opis (2002) graditeljskih promjena u kasnoj antici pokazuje upravo smjer izvorne gradnje antičkih zdanja koji se temeljio na urbanističkoj impozantnosti i raskošnoj dekoraciji javnih prostora. Tako Cambi navodi karakteristike urbanističkoga razvitka kasnoantičkih mediteranskih gradova (poput Salone, Narone i sl.) ističući da se one odnose na „razbijanje starih struktura i obnovu koja je znatno skromnija i jednostavnija od izvorne

³⁰ M. Suić 2003, str. 230-231.

³¹ N. Cambi, 2002, str. 62.

³² M. Suić, 2003., str. 276.

gradnje. Zdanja su manja, s užim i kraćim, skromnije opremljenim prostorijama. Tako se smanjuju javne površine, sužavaju se gradske prometnice. Stroga se pravilnost ulica ublažava neznatnim zakrivljenima. Kuće su zatvorene prema van, nemaju peristila i drugih luksuznijih prostora, a tlocrt je sasvim neuredan“.³³

4.1. *Forum*

Glavno obilježje jednoga antičkoga grada je forum. Forum je glavni trg u sklopu kojega se nalaze najvažnija zdanja vezana za ekonomski i politički život građana rimskih gradova (uprava, sud, taberne, trijem i sl.), ali i sakralna zdanja (hramovi, bazilike). Također, to je mjesto gdje su se odvijali izbori, kultovi i obredi te su se održavale igre i skupovi.

O položaju i obliku staroga Iadera, Petricioli (1958) kaže: „Površina grada ima oblik izduženog pravokutnika i zahvaća sjeverozapadni dio poluotoka“.³⁴

Forma zadarskoga Foruma je u odnosu 2:1, s dimenzijama 90 x 45 metara. Suić (1981) o veličini Foruma ističe, „ (...) po svojoj površini zadarski forum je najveći od svih koji su dosada istraženi u našoj zemlji, a veći je od mnogih u antičkim gradovima Italije i pojedinih provincija“.³⁵

Forum (trg) popločan je velikim pločama sivoga vapnenca poredanim na pravilan način tako da je najširi red ploča postavljen po sredini trga, dok se prema krajevima one sužavaju.

Opisujući površinu antičkoga zadarskog foruma Suić (1981) kaže „unaokolo je obrubljena tri strane istočne, sjeverne i južne, dvjema stepenicama visokim oko 20 cm, koje se spuštaju na pločnik, te ovaj niži, od okolnih površina za oko 40 cm“.³⁶

O središnjem, najširem dijelu pločnika Giunio navodi „središnji i najširi pojas je imao i svoju funkcionalnu namjenu. Na njemu i oko njega s obje strane dizale su se žrtvene are, ležišta samostojećih spomenika, kojima se baze i tragovi još danas vide na njihovu originalnu položaju. Ovaj pojas je vodio točno prema hramu na kapitoliju“.³⁷

Potkraj 19. st. vršila su se arheološka istraživanja u crkvi sv. Donata s ciljem istraživanja same crkve. Istraživači A. Hauser i F. Bulić (1877) uklonivši podnicu crkve, otkrili su antičko forumsko popločanje koje je ležalo oko 1,30 metara ispod podnice crkve. Bilo je to veliko otkriće antičkih dijelova Zadra kojim se utvrdilo da crkva sv. Donata zapravo svojim temeljima leži na antičkom trgu o kojem do tada i nije bilo puno podataka.

³³ N. Cambi, 2002, str. 212.

³⁴ I. Petricioli, 1958, str. 65.

³⁵ M. Suić, 1981, str. 204.

³⁶ M. Suić, 1981, str. 203.

³⁷ K. A. Giunio, 1999, str. 56.

O toj činjenici piše i Petricioli (1958) „centar antičkog grada, forum, ostaje sada u crkvenoj upravi. S njegove sjeverne strane, valjda na mjestu antičke bazilike, podiže se u najranijim kršćanskim stoljećima katedrala, uz nju, tokom ranih stoljeća srednjega vijeka, nastaju na površini foruma crkva sv. Trojstva i biskupski dvor, episkopij“.³⁸

Također i Suić (1981) komentira to otkriće „važnost ovoga otkrića nije samo u tome što su se pokazali izvanredni primjerci arhitektonskih ulomaka, koji gotovo svi pripadaju građevinama što su se dizale oko foruma i kojih je funkciju danas, nakon potpunoga otkrivanja foruma, lako utvrditi, nego i u tome što se tek tada moglo naslutiti da se zaista radi o pločniku foruma, kojega je opseg i raspored još uvijek bilo nemoguće sagledati“.³⁹

Uz dio pločnika u unutrašnjosti crkve, pronađene su i dvije rubne stube foruma koje obilježavaju kraj pločnika na njegovoj sjeveroistočnoj strani. Godine 1930. ruše se okolne zgrade s južne i jugoistočne strane sv. Donata čime se otkriva oblik, površina i tehnika građenja foruma. U Drugom svjetskom ratu grad je skoro potpuno razrušen, nakon čega je uslijedilo čišćenje grada od ruševina i njegova obnova. Od 1964. do 1967. vršena su sondažna istraživanja na prostoru foruma zbog utvrđivanja njegovih dimenzija te se tako pronašla cijela slobodna površina foruma i većega okolnog dijela s objektima koji mu pripadaju. O tom dijelu istraživanja Foruma Suić (1981) navodi „ (...) u toku probnih istraživanja poduzetih 1949. iskopano je nekoliko sondi koje su imale zadatak da utvrde stvarno prostranstvo forumskog pločnika i stupa njegove sačuvanosti kako bi se mogli postaviti zadaci daljnjih istraživanja. Sistematska istraživanja na širem planu započeta su 1964. godine i trajala su do 1967. a rezultirala su kompletnim otkrivanjem čitave slobodne površine foruma, i većeg dijela areala što ga okružuje kao i objekata koji su bili njegov sastavni dio“.⁴⁰

Na Forumu su se tijekom dugih stoljeća antike, ali i drugih razdoblja vršile mnoge preinake, dogradnje i rekonstrukcije. Nije smo antički Zadar (Jadera) imao forum. I drugi antički gradovi na jadranskoj obali, ali i u unutrašnjosti (Dokleji, Aserija, Pola, Salona, Parenčija i sl.) u svojoj arhitekturi imali su forume. Međutim, o njihovu stanju, formi, lokaciji, prostranosti i ostalim parametrima nema puno podataka jer nisu dovoljno sačuvani.

Tako Suić (2003) navodi da zadarski forum „iskazuje konstruktivne odlike po kojima se bitno razlikuje od foruma u drugim europskim provincijama (Britanija, Galija, Panonija itd.).

³⁸ I. Petricioli, 1958, str. 66.

³⁹ M. Suić, 1981, str. 204.

⁴⁰ M. Suić, 1981, str. 204.

Vrlo je često u izravnome dodiru s gradskim kapitolijem. Uklapanje foruma u gradsko tkivo iziskuje najkvalitetniji urbani prostor koji će sadržavati najkvalitetnije arhitektonske objekte.“⁴¹

Zahvaljujući do sada pronađenim elementima, njihovom količinom i kakvoćom, zadarski forum, iako djelomično otkriven, pruža mogućnost konkretnije rekonstrukcije.

Položaj sustava ulica i Foruma pokazuje i praktičnu stranu graditeljskoga antičkoga umijeća. S obzirom na to da je položaj Foruma bio na rubu poluotoka, sustav dobro planiranih ulica omogućio je izvrsnu povezanost Foruma s ostalim dijelovima grada. Do Foruma su vodile dvije glavne ulice, jedna od Srednjih vrata (*Porta media*) i druga od gradskih vrata koja su se nalazila na liniji kasnijih Kopnenih vrata. Kroz taberne što se nižu uz jugoistočni rub Foruma one su vodile ravno na forumski pločnik. S bočne strane, s obje strane, vodili su prilazi iz ulica do trijema, a isto tako i kroz bazilike. Forum je zajedno s kapitolijem bio s tri strane okružen raskošnim trijemom, što je i karakteristika tih antičkih zdanja već sredinom prvoga stoljeća po. K. Pločnik je dosta dobro sačuvan, organiziran u simetričnim pojasevima koji teku po njegovoj dužoj strani, niži je od pločnika okolnog trijema za dvije stube.

4.2. Taberne

Taberna (lat. *taberna*, lat. množina *tabernae*) je pravokutna prostorija otvorena prema ulici kao trgovina, radionica, gostionica ili stambeni prostor niže klase u antici⁴². U zadarskom forumu smještene su u trijemu: „ (...) njihov je oblik jednostavan pravokutnik s vratima s portka“.⁴³

U zadarskom su se forumu taberne (male trgovine) nalazile na „sjevernoj i istočnoj strani foruma, građene su tehnicu *opus quadratum*, po tehnicu i strukturi pripadaju među najstarije elemente foruma iz Augustovih vremena“.⁴⁴ To su bile pravilno raspoređene prostorije jednakih dimenzija 11,20 x 5,40 metara.

Kako navodi Giunio (1999) niz taberna nalazio se na sjevernom obodu trga što su pokazala iskapanja 70-tih godina 20. stoljeća, a drugi red taberna nalazio se između glavnoga dekumana i ulice. Iza sjevernoga dijela nalazila se ulica koja se protezala cijelom dužinom foruma. Taberne nisu bile samo prizemne građevine, što pokazuje i začelni zid taberna koji je sačuvan jednim dijelom iznad njihova poda od 6,5 metara.

Ista autorica navodi svoje mišljenje na temelju Suićeva opisa da je „najbolje sačuvani niz taberna na jugoistočnoj strani foruma, zatvorenih prema susjednoj ulici, a sa širokim otvorima

⁴¹ M. Suić, 2003., str. 244.

⁴² <http://struna.ihjj.hr/naziv/taberna/47175/#naziv>

⁴³ N. Cambi, 2002, str. 66.

⁴⁴ K.A Giunio, 1999, str. 58.

prema forumu. Čeoni zidovi prema forumu građeni su od nešto većih tesanih blokova, na kraju se oštro lome u formi koljena neznatno sužavajući ulaz u pojedine prostorije“.⁴⁵

Opisujući Forum Suić navodi i lokaciju i namjenu taberni „čeoni zidovi prema forumu obrađeni su od nešto većih tesanaca, na kraju se oštro lome u formi koljena, sužavajući neznatno ulaz u pojedine prostorije. Po smještaju i rasporedu nije teško u njima prepoznati trgovačke radnje (tabernae) gdje su se većinom prodavale živežne namirnice“.⁴⁶

Uz taberne na jugoistočnoj strani nalazila su se dva objekta (nimfej i latrina), a Giunio (1999) daje njihov detaljan opis: „Niz taberni na jugoistočnoj strani foruma bio je s bokova flankiran dvama objektima, dvama završnim elementima istaknutim od linije taberna. Desni prostor imao je ulogu nimfeja – javne fontane, uz koji se nalazila javna latrina. Odmah do nimfeja otkriven je mramorni kip ležeće nimfe, sekundarno upotrijebljen kao poklopac gradske kloake. (...) Lijevo se nalazila jedna prostorija pravokutne osnove koja je u sredini imala upisanu manju prostoriju četvrtastoga tlocrta, s ulaznim vratima na zapadnoj strani. Odavde su vjerojatno vodile stepenice na gornji kat trijema“.⁴⁷

Odmah pored nimfeja nalazi se mramorni kip ležeće nimfe koja ispod svog pazuha drži amforu iz koje je voda odlazila u bunar kružnoga oblika. Kada bi voda došla do određene razine, iz bunara je otjecala u nedaleku kloaku. Pronađen je i fragment polukružna svoda nimfeja ukrašen kasetama. Sjedišta latrine se nisu sačuvala, ali je sačuvan pod od opeka u motivu riblje kosti, kao i crna jama po sredini.⁴⁸

Suić opisujući nastanak trijema ističe da su raniji zidovi nastali istom tehnikom kao i taberne: „Škrti ostatci zidova otkopani s unutrašnje strane rubnih stepenica ukazuju, da je forum u najranijoj fazi bio flankiran velikim uzdužnim dvoranama (halama) širokim oko 6 metara, građeni istom tehnikom kao i taberne. Kasnije su one uklonjene da bi umjesto njih mogao biti podignut trijem oko foruma.“⁴⁹

4.3. *Trijem*

Trijem (portik) je natkriven prostor, galerija, hodnik kojemu jednu uzdužnu stranu oblikuje zatvorena stijena, a drugu niz stupova ili pilastara koji nose krovnu konstrukciju.⁵⁰

⁴⁵ K. A Giunio, 1999., str. 58.-59.

⁴⁶ M. Suić, 1981, str. 206.

⁴⁷ K. A Giunio, 1999., str. 59.

⁴⁸ K. A. Giunio, 1999., 58.-59.

⁴⁹ M. Suić, 1981. str. 206.

⁵⁰ <http://struna.ihji.hr/naziv/trijem/46395/#naziv>

Najčešće je dio građevine, ali može biti i samostalna arhitektonska cjelina. U graditeljstvu antičkih narodâ u toplijim krajevima ili krajevima sa znatnim prosjekom oborina pojavio se kao komunikacijski prostor za šetnju, odmor, sastanak ili trgovanje.⁵¹

Trijem koji je pripadao Formu zatvarao ga je s istočne, sjeverne i južne strane, dok je zapadni dio bio ostavljen, otvoren prema kapitoliju.

Pomoću sačuvanih fragmenata baza stupova i ostalih arhitektonskih elemenata, Suić je prvi izradio rekonstrukciju kompleksa navodeći moguću visinu stupova: „na trijemu kapitolijskog hrama u Zadru (stup sastavljen u tamburima) je bio 8,52 metara, a stup trijema bio je visok 4,66 metara.“⁵² Međutim, Vrkić (2010) daje potpuno drukčije podatke, o čemu će u nekom drugom kontekstu biti govora u Potpoglavlju *Problem prožimanja antičkoga i srednjovjekovnoga na primjeru Zadarskog foruma*, na str. 52

Suić daje i kratki opis stupova s napomenom da je tako izgledalo prizemlje trijema: „Stupovi trijema bili su rađeni od glatkih monolita sivo-plavkaste ili zelenkaste boje (*cipollino*) (...) kompozit kapiteli koji su se dizali poviše stupova (...) arhitrav i friz ujedno koji su bili položeni više kapitela (...) veoma su bogato dekorirani s vanjske strane, koja je bila vidljiva s foruma“.⁵³ Također tvrdi da se na gornjem katu trijema Forum nalaze reljefi s licem Satira i Bakhanta⁵⁴, a njihov položaj potvrđuje u radu 1981. smještajući ih na isto mjesto, dakle na balustradu zadarskoga foruma.⁵⁵

U knjizi iz 2003. Suić opisuje i sam trijem: „Trijem je bio izgrađen s dva kata stupovlja, s monolitnim trupcima *cipollina*, raskošnim kompozitnim kapitelima, frizovima s akantovim volutama i kontrastnim elementima gornje i donje trabeacije, dok je izmjenjivanje bijelih mramornih pojaseva s toniranim trupcima stupovlja i sivoplavkastom bojom pločnika odražavalo težnju k dikromiji koja je karakteristična za scenografiju ovoga razdoblja. Gornja lođa imala je parapet koji se sastojao od pilastara položenih iznad trabeacije donjeg trijema, s protomama iz dionizijskoga kruga (satir, bakhant), između kojih su se nalazili pluteji s motivom amora što pridržavaju enkarpi“.⁵⁶

Opisujući trijem Suić (1981) tvrdi da se iznad prizemlja trijema nalazio još jedan trijem „po dimenzijama niži od prvoga za oko 1/3. To je ustvari bila loggia (*meanianum*) oko

⁵¹ trijem. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 11.6.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/trijem>>

⁵² M. Suić, 1976, str. 196.

⁵³ M. Suić, 1981, str. 208.

⁵⁴ M. Suić, 1976, str. 157.

⁵⁵ M. Suić, 1981, str. 208.

⁵⁶ M. Suić, 2003, str. 246-247.

portikata, koja je, u reduciranoj dimenziji, reproducirala kolonadu donjeg trijema. I od nje su sačuvani brojni ulomci koji pružaju mogućnost idealne rekonstrukcije.⁵⁷

O katnosti trijema piše i Cambi navodeći da je trijem zadarskoga foruma imao dva kata, ali da je njihova datacija različita. Cambi zaključuje „ (...) ali oba nisu izrađena u isto vrijeme, očito je naime da je gornji kat kasniji dodatak.“⁵⁸ „Tijekom severskog razdoblja, došlo je do preuređenja zadarskog foruma gdje je dodan gornji kat trijemu oko zrcala foruma. Od tog preuređenja preostala su tri važna skulpturalna elementa. Riječ je o dva stubca i dijelu pregrade. Stubci su slični onima koji su nastali još znatno ranije na balustradi između Kapitolija i Forumu, samo su nešto viši, i uži“.⁵⁹

S obzirom na to da arheolozi i povjesničari umjetnosti baveći se određivanjem datacije trijema i njegovih pojedinih elementa, imaju različite stavove i mišljenja, u ovom dijelu diplomskoga rada dan je i njihov pregled. Jedan takav primjer bio je i u dataciji skulptura na arhitektonskom elementu, tj. likova Jupitera – Amona i Gorgone, kao i Satira i Bakhanta koji su bili dio rimske javne ikonografije „čija je zadaća unapređenje rimske državne i carske propagande (...) Maskeroni i glave Jupitera Amona nisu svjedočanstvo ranoga prihvaćanja egipatske religije, nego je to aluzija na Augusta koji se vrlinom i djelom smatrao nastavljajem Aleksandra Velikoga“.⁶⁰ A govoreći o reljefima glava Jupitera-Amona i Gorgone, Cambi (2005) spominje da im je funkcija bila kao „stubci nosača ograde što je dijelila kapitolij od foruma“.⁶¹

Suić (1965.) pronađene pilastrima s protomama Satira i Bakhanta, smatra skulptorskim elementima koji su krasili Forum. U tom radu donosi jasnu odrednicu namjene i mjesta na kojem su stajali ti pilastri pa tako opisuje: „Spomenuti pilastri su služili kao bočni upornjaci pluteja od balustrade, kojom je bila prema Forumu ograđena loža u prvom katu forumskog Portikata, a nalazili su se po jedan iznad svake kolone Portikata“.⁶²

Osim toga navodi i dataciju protome Satira na temelju dekorativne obrade reljefa koja se veže za ekspresionizam skulpture iz doba Severa i zaključuje da „izrazom lica, posebno očiju i usta, odražava značajke rimskog kiparstva iz perioda Severa (prva polovica III. st. n. e.)“.⁶³ Također, opisuje i daje dimenzije reljefa Jupitera-Amona i Gorgone koji su pronađeni tijekom uklanjanja gradskih bedema koji su se nalazili s jugoistočne strane grada.

⁵⁷ M. Suić, 1981, str. 208

⁵⁸ N. Cambi, 2002., str. 66.

⁵⁹ N. Cambi, 2005, str. 120.

⁶⁰ N. Cambi, 2002, str. 89.

⁶¹ N. Cambi, 2005, str. 24.

⁶² M. Suić, 1965, str. 106.

⁶³ Isto.

Opisujući te reljefe, Suić ponovno dolazi do zaključka da stilske karakteristike odgovaraju gore spomenutim protomama Satira i Bakhanta te ih smješta u isto razdoblje, tj. u prvu polovicu III. st. n. e. Nadalje, Suić razmatra pitanje namjene i mjesta tih reljefa te u svom tekstu donosi i točnu njihovu funkciju: „Naime, osim njih našlo se profiliranih kamenih greda, koje imaju potpuno iste profile kao što su oni u gornjem i donjem dijelu opisanih blokova. Sačuvani su čak i utori po kojima se može utvrditi da su se ti profili vezivali i nastavljali na profile blokova. Nadalje nađen je ulomak pluteja s motivom enkarpa, kojega dimenzije (debljina) ukazuju da se nalazio između spomenutog gornjeg i donjeg profila. Jasno je da se radi o jednoj drugoj balustradi, analognoj onoj s drugačijim motivima. Ova je balustrada imala funkciju ograde uz rub Kapitolija, poviše njegovog čeonog zida prema Forumu, koji je bio viši od forumske razine oko 2 m“.⁶⁴

Međutim, tijekom vremena, Suić mijenja svoje mišljenje vezano za položaj postavljanja reljefa Jupitera-Amona i Gorgone, tako da ih sada smješta u dio bazilike Severiane (početak 3. stoljeća), dok je prvo mišljenje bilo da su dijelovi balustrade kapitolija. Ali pri tome ostaje pri dataciji koja se odnosi na doba Severa. Iako je Suić (1976) u središte izražavanja i opisa stavio baziliku Severianu i njezin dekorativni opus, ipak usput daje mišljenje o pronađenim pilastrima gornje balustrade ističući: „To su masivni pilastri s likovima Jupitera-Amona i Gorgone, između kojih su se nalazili pluteji s enkarpima od hrastova lišća“.⁶⁵

I Giunio (1999) također navodi Suićevu pretpostavku da je „riječ o elementima parapeta balustrade kapitolija, a kasnijim istraživanjima je došao do zaključka da se funkcija ovih protooma nalazila unutar prostora severijanske bazilike“.⁶⁶

D. Maršić i M. Dubolnić Glavan (2015) također navode Suićevu promjenu mišljenja o dataciji i lokaciji pilastra: „raspravljajući zasebno o poznatim forumskim stupcima s likovima Jupitera-Amona i Gorgone, Suić ih je naknadno pripisao galeriji bazilike, iako je isprva vjerovao da pripadaju ogradi (balustradi) kapitolijskog hrama“.⁶⁷

Autori Maršić i Sekso (2011) navode „da je moguće da se gradnja prizemne etaže dogodila u nešto ranije doba od onoga koje predlaže Suić, tj. negdje najkasnije sredinom 1. st. poslije Krista“.⁶⁸

U odnosu na Suića, Cambi ima suprotno mišljenje datacije pilastara s reljefima Jupitera-Amona i Gorgone: „pulski i zadarski pilastri-nosači čiji se likovi Amona izravno oslanjaju na

⁶⁴ M. Suić, 1965, str. 108.-109.

⁶⁵ M. Suić, 1976, str. 162.-163.

⁶⁶ K.A. Giunio, 1999, str. 60.

⁶⁷ D. Maršić i M. Dubolnić Glavan, 2015, str. 72.

⁶⁸ D. Maršić i R. Sekso, 2011, str. 21.

dekorativne uzore Augustova foruma u Rimu, datiraju se u tiberijevo doba“.⁶⁹ „U Zadru su se stubovi s Amonovim maskama izmjenjivali sa stubovima koji su bili ukrašeni maskama Gorgone. To su samo skromni ostaci nekada bogate ornamentike foruma“.⁷⁰

Prema opisu reljefa Jupitera-Amona i Gorgone Cambi je ustanovio njihovu dataciju: „Jedan je u cijelosti očuvan i na njemu je prikazana glava Pana s bradom i kozjim rogovima. Na drugome je pak prikazana glava mladog Dioniza ovijena vinovom lozom, s listovima i grožđem. Obje su figure izrađene stilski drugačije negoli glave Amona i Gorgone na stubcima jaderskog foruma. Naime, prve imaju mnogo više svijetlo-tamnih efekata, koji su izrađeni svrdlanim kanalima, a u očima su izdubljene zjenice i šarenice, što je u skladu s vremenom. Ove dvije glave pripadaju dionizijskoj ikonografiji, koja u seversko doba dobiva osobit razvojni poticaj“.⁷¹

Još uvijek istraživači i znanstvenici nisu sigurni u dataciju i rekonstrukciju trijema foruma, što pokazuju i navedena istraživanja, a neki autori smatraju da to zdanje zadarskog foruma zahtijeva ozbiljnu reviziju.

4.4. Kolona – stup srama

Na zapadnom dijelu foruma, ispred kapitolija, nalazi stup. Potječe iz „iz ranijeg Carstva (...), koji je u srednjem vijeku služio kao „stup sramote“. Sudeći po stilskoj obradi kapitela i on potječe iz perioda flavijeveca“.⁷²

U gradskom statutu stup srama nazivao se još i *berlina*, a u srednjem vijeku postao je i komunalna građevina, tj. mjesto kažnjavanja, „tako je do danas ostala jedina antička građevina u Zadru sačuvana u punoj visini od dna do vrha, od stope podno baze stupa do kapitela na vrh njega“.⁷³

Detaljan opis stupa daju i Suić (1981) i Vežić (2017). Na pločniku trga nalazi se stepenasta stopa pod bazom kolone, „oblikovana poput četverostrane krnje piramide s četiri stube plitko istaknute jedna za drugom“.⁷⁴ Trup kolone „tvore tri tambura, složena jedan ponad drugoga“.⁷⁵ A kapitel na vrh stupa „oblikovan je prema antičkome predlošku korintske glavice. Oblici dijela kapitela posebno profili i anatomija listova imaju klasičnu formu i stilske odlike

⁶⁹ N. Cambi, 2002, str. 89.

⁷⁰ N. Cambi, 2002, str. 89.-90.

⁷¹ N. Cambi, 2005, str. 120.-121.

⁷² M. Suić, 1981, str. 209.

⁷³ P. Vežić, 2017., str. 110.

⁷⁴ P. Vežić, 2017., str. 110.

⁷⁵ P. Vežić, 2017., str. 112

na temelju koji se prema M. Suiću stup može datirati u period Flavijevaca⁷⁶. Visina kolone od stepenastih stuba do kapitela je 10,5 metara.

Suić (1981) smatra da „u rimsko doba vjerojatno je poviše kapitela bio postavljen kip ili kakva druga skulptura“.⁷⁷

Nasuprot stupa srama, nalazila se druga kolona koja je „već tokom kasne antike bila obuhvaćena ogradnim zidom razvijenoga episkopalnog kompleksa, novoga sklopa građevina izraslih na sjevernoj strani bivšeg foruma, duboko zavučeni u njegov prvotni okvir. Dio trupa kolone dospio je kao građa u temelje obližnje ranosrednjovjekovne rotonde Sv. Trojstva, odnosno crkve sv. Donata. Tu se nalaze dva ulomka bivšeg stupa“.⁷⁸

Antički trg (forum) zajedno sa svim svojim pratećim objektima u srednjem vijeku mijenja svoj izgled i namjenu. O čemu Vežić (2017) govori: „u odnosu na razinu pločnika rimskoga trga novi je nastao na nasipu visokom preko 1 metra, a u predjelu kolone čak oko 130 centimetara. (...)“

U antičko doba stup (kolona) služi kao obilježje grandioznosti pripadajućih građevinskih zdanja, a u srednjem vijeku stup dobiva novu funkciju, u ovom slučaju u Zadru, kao mjesto kažnjavanja, što potvrđuje i ovaj Vežićev (2017) opis: „na dva mjesta su sačuvani i ostatci gvozdениh lanaca na koloni. S njima je kažnjenik bio privezan za stup“.⁷⁹ Njegov se izgled mijenja tako da se površ kapitela stavlja lik izmišljena bića, tj. grifona (glavom, krilima i kandžama oblikovan je kao orao, a tijelom je izgledao kao lav). A na trupu stupa srama nalazi i kršćanski znak latinskoga križa postavljen u srednjem vijeku o čemu Vežić (2017) kaže: „poganska simbolika kršćanstvom je zamijenjena u kristološko značenje Spasitelja. Tome je poslužio i znak križa istaknutoga u donjem dijelu trupa *berline*, na ploči izgrađenoj s jugoistočne strane debla, a vjerojatno istovremeno kada na vrh kolone bijaše postavljen i kip fantastičnog bića: lava – orla, odnosno grifona“.⁸⁰

U povijesti umjetnosti tom se dekorativnom elementu sa stupa srama zadarskog foruma zna i datacija i lokacija: „opisani lik grifona izvorno je pripadao katedrali, bazilici podignutoj u 12. st. Već je Giuseppe Bersa ukazao na takvu mogućnost, odnosno da se grifon nalazio uz glavni portal na pročelju katedrale“.⁸¹

⁷⁶ P. Vežić, 2017., str. 114-115.

⁷⁷ M. Suić, 1981, str. 209

⁷⁸ P. Vežić, 2017, str. 110.

⁷⁹ P. Vežić, 2017., str. 123.

⁸⁰ P. Vežić, 2017., str. 120.

⁸¹ P. Vežić, 2017., str. 119.

Reljef je latinskoga križa na deblu trupa danas jako oštećen abrazijama i pukotinama nastalim atmosferilijama i potreban mu je konzervatorski zahvat.

4.5. *Bazilike*

Kompleksu foruma, osim gore pisanih zdanja, pripadaju i gradska vijećnica (*curia*) i gradska bazilika (*basilica*).

Bazilika je rimska antička građevina s glavnim brodom veće visine, nižim bočnim brodovima i apsidalnim završetkom koja služi javnim potrebama.⁸² „Bazilika je bila javno sastajalište puka u obavljanju trgovine, komicij, sudnica i uopće mjesto gdje gradski magistrati saobraćaju s narodom. Vitruvije navodi da postojanje bazilike zadovoljava najosnovnije potrebe sklanjanja pri atmosferskim nepravilnostima ljudi koji su obično boravili na otvorenom, na forumu“.⁸³

U ovom radu nije obrađivana gradska vijećnica (*curia*) iz razloga što se njezino postojanje samo pretpostavlja, što navodi i Suić (1981): „Budući da se na drugim stranama (istočnoj i južnoj) nema traga kuriji, to će biti vjerojatno da se i ona nalazila uz baziliku, možda u njezinom produžetku, kao što je bilo u staroj Dokleji (...).“⁸⁴

4.5.1. *Basilica Iulia*

Basilica Iulia, navodi Suić, bila je iz „najranijeg vremena Carstava“ (oko 27. pr. K.).

Isti autor u svom starijem radu (1976) piše „stari Jader imao je dvije bazilike: jednu iz najranijeg Carstva i drugu iz vremena Severa (početak 3. stoljeća). Na ostacima one prve bila je negdje u 6. stoljeću starokršćanska bazilika, nad kojom je kasnije nastala današnja romanička crkva sv. Stošije“.⁸⁵

U kasnijim radovima (1981) daje i naziv i osnivača prve antičke zadarske bazilike (*basilica Iulia*): „Sigurno je da je Jader imao svoju baziliku i prije toga vremena, već krajem Republike, kada je započeta gradnja foruma, taberna i kapitolija. Ta bazilika (*basilica Iulia*), nazvan po osnivaču kolonije, vjerojatno se nalazila sa sjeverne strane foruma, ondje gdje je kasnije nastala starokršćanska i potom romanička bazilika sv. Stošije“.⁸⁶

Basilica Iulia bila je trobrodna s gornjom galerijom, naslonjena na stražnji zid taberni te je na taj način komunicirala s forumom.

4.5.2. *Basilica Severiana*

⁸² <http://struna.ihji.hr/naziv/bazilika/48032/#naziv>

⁸³ K.A. Giunio, 1999, str. 59.

⁸⁴ M. Suić, 1981, 214.

⁸⁵ M. Suić, 1976, str. 162.

⁸⁶ M. Suić, 1981, str. 214.

Basilica Severiana bila je monumentalna gradska bazilika, datirana na kraj 2. ili početak 3. st., podignuta uz jugozapadnu, dužu stranu foruma gdje nije bilo taberni. „Uvjetno se može nazvati basilica Severiana jer je građena u doba careva Severa“.⁸⁷

Kako navodi Suić o lokaciji bazilike: „Pružala se duž jugoistočnog krila portikata uz forum“.⁸⁸ U znanstveno-stručnoj literaturi (Suić 1981; Giunio 1999) navode se i dimenzije unutrašnje širine bazilike od 12,40 metara. Međutim u ranijim radovima se navodilo da je dužinu bazilike Severiane bilo nemoguće provjeriti. Tako Suić navodi: „(...) unutrašnja širina joj iznosi 12,40 m, dužina otprilike oko tri do četiri puta toliko, što je nemoguće provjeriti, jer je gradnja mletačkih rezervoara za vodu b. (sic!) Zelenom trgu potpuno zatrla ostatke građevine sa zapadne strane“.⁸⁹ I u radovima koji su objavljeni skoro dva desetljeća nakon Suićevih, navodi se isti problem. Tako Giunio (1999) ističe: „dužinu je nemoguće bilo provjeriti jer je gradnja mletačkih rezervoara za vodu na bivšem Zelenom trgu potpuno uništila ostatke građevine sa zapadne strane“.⁹⁰

Međutim, istraživanja u prvim desetljećima 21. stoljeća utvrdila su i njezinu dužinu: „Nedavno je provedena revizija istraživanja kojom je utvrđena njezina dužina od 73 metra te je u potpunosti prezentirana. (...) Unutrašnji prostor građevine bio je stupovima podijeljen na tri lađe, ukupne širine 12,40 metara od kojih je ona srednja imala na krajevima apsidalno oblikovan povišen podij – tribunal. Nad bočnim lađama dizale su se galerije, također rastvorene stupovima oslonjenim na pilastre koji su bili ukrašeni reljefima Jupitera, Amona i Meduze, što je među sačuvanim primjerima uobičajeni repertoar službenog programa carske propagande prisutne na mnogim rimskim forumima. (...)“.⁹¹

Tako da su proporcije bazilike Severiane: širina 12,40 metara i dužina 73 metra.

Bazilika Severiana imala je drvenu konstrukciju krova, a na lađama s bočne strane nalazila se gornja galerija čije je sjeverno krilo bilo u komunikaciji s gornjim katom forumskoga portikata.⁹² O koloraciji unutrašnjosti Severiane govori Suić (1976): „Kolone unutrašnjih trijemova bile su izrađene od granita crveno-bijele granulacije, a kapiteli trabeacija od bijeloga mramora, pa je i na taj način i ovdje bio naglašen dojam polikromije“.⁹³

⁸⁷ K. A. Giunio, 1999, str. 59.

⁸⁸ M. Suić, 1981, 304.

⁸⁹ M. Suić, 1981, 304.

⁹⁰ K. A. Giunio, 1999, str. 59.

⁹¹ J. Jeličić-Radonić, 2014, str. 95.

⁹² D. Maršić i M. D. Glavan, 2015., str. 58.

⁹³ M. Suić, 1976, str. 162.

4.6. Zdenac prokonzula Tamphila Vaale⁹⁴

Osim do sada spomenutih zdanja, valja istaknuti i zdence kao neizostavne sadržaje rimskih foruma. Zdenci su služili kao izvor vode za okrijepu ne samo ljudi nego i životinja.

U građevinskom smislu zdenci su objekti koji su služili za zahvaćanje i iskorištavanje podzemnih voda koja može poslužiti i za kontrolu njihove razine.⁹⁵

Zdenac na zadarskom rimskom forumu datira još iz predrimskoga doba i služio je za opskrbu vodom prvih stanovnika Jadera, što potvrđuje Fadić (2003): „Po tehnici gradnje donjeg dijela zdenca i po tome što se projekt prve faze izgradnje antičkog foruma prilagodio već postojećem zdencu, nema dvojbe oko tvrdnje o njegovom predrimskom nastanku“.⁹⁶

Tako Sinobad (2007) ima slično mišljenje o strategiji izgradnje budućih gradova Rimskoga carstva: „Čini se da su se Rimljani u najranijim kolonijama rimskih građana izvan Italije 'za prvu ruku' služili postojećom infrastrukturom te je eventualno adaptirali. To se vjerojatno dogodilo i u rimskim kolonijama na istočnoj jadranskoj obali jer su sve redom osnovane na mjestima gdje su već postojala naselja“.⁹⁷

Zadarski forum imao je zdenac čiji je investitor bio rimski prokonzul Tamphila Vaale u čiju je čast na kruni zdenaca bilo napisano njegovo ime. Budući da je općenito gradnja foruma podrazumijevala „princip simetrane, zrcalno organizirane prostorne kompozicije u kojoj su po uzdužnoj osi grupirani parovi paralelno postavljenih arhitektonskih elemenata“⁹⁸, „u tako strogo simetričnoj izvedbenoj skladbi forumskoga sklopa čini se logičnim pretpostaviti da je i zdenac s jedne strane simetrane imao paralelu u zrcalno smještenome drugom zdencu“.⁹⁹

Iz ovoga slijedi da je zadarski antički forum imao dva zdenca. Međutim, Vežić (2016), ističe: „valja naglasiti da na mjestu tako zamišljenoga drugog zdenca nisu vršena istraživanja, pa je, naravno, neizvjestan odgovor na pitanje je li on zaista postojao“.¹⁰⁰

Dokaz da je javni zdenac posvećen rimskom konzulu pokazuju pronađeni plutej s na kojemu je kako Vežić navodi: „ (...) očuvan natpis s imenom i titulom rimskoga namjesnika za Ilirik, prokonzula Tamphila Vaale. Klesan je u kapitali: *CN·TAMPFILUS·VALA·PRO·COS*“.¹⁰¹

⁹⁴ Ime prokonzula navodi se različito u literaturi, i kao latinsko i fonetizirano hrvatsko ime, i s oblikom Vala, Vaala. Fadić (2003, 267): *Cneius Baebius Tamphilus Vaala Numonianus*; Cambi (1991, 115): Gaj Numonije Vaala

⁹⁵ <http://struna.ihjj.hr/naziv/zdenac/9147/#naziv>

⁹⁶ I. Fadić, 2003, str. 268.

⁹⁷ M. Sinobad, 2007, str.227.

⁹⁸ P. Vežić, 2016, str. 98.

⁹⁹ P. Vežić, 2016, str. 101-103.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ P. Vežić, 2016, str. 99.

Vrijedan je to nalaz pronađen prilikom konzervatorskih radova Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru (1984).

O dataciji zdenca na zadarskom forumu Fadić (2003) kaže da je: „on predrimskog nastanka, a da ga spomenuti prokonzul obnavlja u periodu prve faze izgradnje foruma (27.-25. godina prije Krista)“.¹⁰²

Da je zdenac iz predrimskog doba, Fadić (2003) dokazuje i rasporedom i izgradnjom žrtvenika koji se nalaze podno hrama, tj. podno čeonog zida kapitolija (i danas vidljivi).

Fadić navodi da je riječ o „dva označena mjesta gdje se obavljala taurobolija, odnosno kriobolija, što je bilo vezano uz obrede rimskih oficijelnih kao i orijentalnih kultova“.¹⁰³

Oba žrtvenika imala su kanal za drenažu koji se „produžavao u zakošenoj liniji u desno prema sjevernom uglu samog zrcala foruma. Time je izbjegnuto zagađivanje zdenca. Sve to navodi na zaključak, da su stepenica podno kapitolija i ležišta žrtvenika na pločniku foruma podno kapitolija mlađeg datuma, odnosno da bi gradnju, ili bolje rečeno obnovu zdenca upravo na tom mjestu trebalo datirati na sam početak gradnje foruma, u njegovu prvu fazu“.¹⁰⁴

Fadićev zaključak o važnosti nalaza zdenca kao dokaza početka i dataciji rimske uprave nad Zadrom, daje se u Uvodu ovoga rada.

Fadić (1986) također navodi potvrdu upravljanja prokonzula Ilirije (Gnej Bebij Tamfil Vala Numonijanus) i kroz njegovu političku biografiju¹⁰⁵. Cambi (1991) opisujući lik portreta muškarca (skulptura) i uspoređujući ga s likovima na novcu Numonija Vaale komentira: „Ako je Vaala graditelj foruma, ili je pak načinio neke za grad neobično važne komunalne usluge (voda), očito je da se pobrinuo i za njegovu dekoraciju, a građeni su se morali odužiti svom donatoru i, naravno, vladaru (August) koji je k tome *parens coloniae*“.¹⁰⁶

Fadić (2003) govori o mogućem aktivnom funkcioniranju zdenca kroz povijest: „Zdenac je (s manjim preinakama) u funkciji sve do kraja 13. odnosno 14. st. poslije Krista. Tada se pretvara u otpadnu jamu, zbog čega je u njemu pronađeno mnoštvo majolike (...)“.¹⁰⁷

¹⁰² I. Fadić, 2003, 267.

¹⁰³ I. Fadić, 2003, str. 415.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ I. Fadić, 1986, 416: „*CNEIVS TAMPHILVS VALA* mogao je kao prokonzul Ilirika financirati gradnju zdenca u sklopu samog foruma svakako prije 11. god. p. n. e., to jest, prije nego je senatska provincija Ilirik postala carskom. *Terminus post quem* kada je Tamphilus mogao biti prokonzul je 27. g. P.n.e. To iz razloga što on, prije nego što je postao prokonzul, a što je svakako bilo potrebno u vrijeme republike, prethodno nije vršio konzulsku službu, kako će se kasnije vidjeti, a i ne nalazimo ga u konzularnim fastima toga vremena. Dakle, tek nakon 27.g.p.n.e., to jest uspostavom principata, namjesnikom senatske provincije mogao je postati netko tko prethodno nije bio konzul, s tim, da se i u tom slučaju nazivao prokonzulom. Prema tome za sada se može zaključiti da je Tamphilus Vala bio prokonzul Ilirika negdje do 27. g.p.n.e.“

¹⁰⁶ N. Cambi, 1991, str. 119.

¹⁰⁷ I. Fadić, 2003, str. 268.

4.7. Kapitolijski hram u rimskim gradovima

Kapitolij ili Kapitol (latinski *Capitolium*, *Capitolinus mons*), utvrđeni brežuljak, političko i duhovno središte antičkoga Rima s mnogobrojnim hramovima i državnim ustanovama.¹⁰⁸ Gradio se prema određenim pravilima i bio je posvećen tzv. Kapitolijskoj trijadi – Jupiteru, Junoni i Minervi. Diljem Rimskoga carstva podizali su se kapitoliji prema određenoj matrici gradnje i bili smješteni na najvidljivije lokacije.

O funkciji, lokaciji i arhitekturi Sinobad (2007) navodi: „Svojom je funkcijom, ponekad i arhitekturom, predstavljao model prema kojemu su Rimljani planirali urbanizam italskih i provincijskih gradova. Diljem Carstva nailazi se na realizaciju Vitruvijeva predložka o izboru gradilišta za javne zgrade koji nalaže da se za hramove posvećene božanstvima Kapitolijske trijade odabere najdominantnije i najistaknutije mjesto odakle se vidi najveći dio grada“.¹⁰⁹

Budući da se pojam *kapitolij* u znanstvenoj literaturi uporabljuje u različitim kontekstima, Sinobad (2007) navodeći njegove arhitektonske elemente ističe da „Ian M. Barton, autor relativno nove sinteze o kapitolijskim hramovima u Italiji i provincijama, navodi sljedeće kriterije koje hram treba zadovoljiti da bi se mogao identificirati kao kapitolij:

- posvećen je Kapitolijskoj trijadi, to jest vrhovnomu Jupiteru, Junoni Regini i Minervi Augusti
- postoje kultne statue tih triju božanstava
- ima odlike rimskoga hrama (npr. visoki podij kojemu se prilazi stepenicama i pronaos sa stupovima)
- ima celu toliko prostranu da može primiti tri kultne statue i često je, ali ne i nužno, podijeljena na tri prostorije i
- ima dominantan položaj, obično u gradskome središtu“.¹¹⁰

Suić (2003) o pojmu uporabe riječi kapitolij i njegove definicije u hrvatskoj literaturi također ističe da se često koristi za hramove koji ne ispunjavaju sve Bartonove kriterije identifikacije: „Uzrok tomu jedan je odlomak Aula Gelijsa u kojemu stoji da su kapitoliji bili privilegija gradova sa statusom kolonije. Uzmemo li to u obzir, možemo pretpostaviti da su kapitoliji postojali u svim gradovima koji su imali status kolonije“.¹¹¹

O problemu definiranja i određivanja pojma hrama, tj. kapitolija i Sinobad (2007) daje svoje mišljenje: „Ponekad se hramovi identificiraju s hramom Kapitolijske trijade samo na osnovi toga što zauzimaju središnju, najistaknutiju poziciju na gradskome trgu, što imaju

¹⁰⁸ Kapitoliij. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 14.6.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/kapitolij>>.

¹⁰⁹ M. Sinobad, 2007, str. 222.

¹¹⁰ M. Sinobad, 2007, str. 224.

¹¹¹ M. Suić, 2003, str. 231.

tripartitno podijeljenu celu ili što postoje tri hrama jedan pored drugoga. Međutim poznato je više takvih hramova koji nisu posvećeni Kapitolijskoj trijadi¹¹².

U njima su se održavali službeni kultovi i obredi, kao javni organizirani izraz religioznosti, koji je imao i „praktičko političko značenje. Zbog toga je upravo forum predstavljao mjesto gdje se taj obred obavljao“.¹¹³ Tako naprimjer žrtvovanje bika (taurobolija) bio je u okviru štovanja Kibelina kulta. O žrtvovanju i obredima u starom Rimu Suić (1965) navodi: „U kasnijem Carstvu osobito od III. st. i dalje, kada je proces sinkretizma bio prevalio veći dio puta, taurobolija skupa sa kriobolijom, predstavljala je najznačajniji javni obred i manifestaciju koja je povezivala gotovo sve kultove, iako je prvotno bila vezana uz kult Attisa i Kibeke“.¹¹⁴

4.7.1. *Rimski hramovi na području Hrvatske*

Na ovom području sačuvani su temelji hramova u Poreču, Nezakciju, Ninu, Zadru, Saloni, Naroni, Aequumu, itd.

Cambi (2002) navodi izgled tih hramova opisujućih kao „dosta jednostavnim tipovima prostilnih hramova, često ipak bogato ukrašenih“.¹¹⁵

Takvi hramovi bili su: jednostavni, neveliki, sa stupovima na pročelju, sa masivnim stupovima, oblikovanim kapitelima „koji svojom visinom, iako nevelikih ostalih dimenzija, postižu monumentalnost. Kapiteli su bili korintski, u skladu s tadašnjim stilskim predilekcijama. Takvi su se tipovi hramova gradili bez većih izmjena od 1. pa sve do 4. st.“¹¹⁶

O postojanju kapitolijskih hramova u rimskoj koloniji Sinobad (2007) navodi: „Ponekad se samo na temelju gradskoga statusa pretpostavlja da su postojali kapitoliji u rimskim kolonijama na istočnoj jadranskoj obali. Zbog toga se, bez obzira na stupanj istraženost, drži da su hramovi posvećeni Kapitolijskoj trijadi postojali u rimskim kolonijama u Puli, Poreču, Zadru, Solinu, i Vidu kod Metkovića“.¹¹⁷

Svi gradovi nastali na području rimske provincije Dalmacije slijedili su primjer Rima i „posjedovali kapitolijski hram koji je u temeljnoj zamisli reproducirao Kapitolijski hram u Rimu (...). Takvi kapitoliji imaju po tome tri cele ili jedinstvenu građevinu s unutrašnjom trodijelnom celom“.¹¹⁸

¹¹² M. Sinobad, 2007, str. 224-225.

¹¹³ M. Suić, 1965, str. 109.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ N. Cambi, 2002, str. 62.

¹¹⁶ N. Cambi, 2002, str. 62-63.

¹¹⁷ M. Sinobad, 2007., str. 226.

¹¹⁸ M. Suić, 2003., 231.

4.7.2. Hram u antičkom Zadru

Kao što je već naglašeno i Zadar je kao rimska kolonija imao svoj kapitolij koji je „najcjelovitiji, ali ne i najbolje očuvan,“¹¹⁹ što omogućuje „njegovu idealnu rekonstrukciju“.¹²⁰ Od zadarskoga hrama samo su temelji sačuvani *in situ*, a na nalazištu su istraženi svi fragmenti koji upućuju na hram i pripadajuće mu trijemove, a koji čine mali trg, tj. forum.

U recentnoj i starijoj hrvatskoj literaturi daju se različita mišljenja vezana za njegovu dataciju i komu je bio posvećen.

O dataciji izgradnje zadarskog hrama postoje dva mišljenja: 1. rano Augustovo doba i 2. prijelaz iz stare u novu kršćansku eru, tj. kraj Augustova vladanja.

O posvećenosti zadarskoga hrama također se navode dva mišljenja: 1. neki autori u svojim znanstvenim istraživanjima (Suić 1981, 2003; Barton 1982; Giunio 1999) govore da je riječ o posveti Kapitolijskoj trijadi – Jupiteru, Junoni i Minervi, 2. drugi (Sinobad 2007) da je možda posvećen carskomu kultu Augusta i Livije ili možda nekom drugom kasnijem vladarskom bračnom paru iz dinastije Julijevaca-Klaudijevaca.

U nastavku su prikazana navedena mišljenja.

Izgradnja hrama datira u rano Augustovo vrijeme¹²¹, tu Weigandovu (1924) dataciju određenu na temelju stilske analize hramskog kapitela, prihvatili su Suić (1976, 1981) i Giunio (1999). Međutim, Sinobad (2007), pozivajući se na inozemna istraživanja hrama Marsa Osvetnika na Augustovu forumu u Rimu, gradnju zadarskog hrama smješta na prijelaz iz stare u novu kršćansku eru, tj. pred kraj Augustova vladanja, povezujući gradnju zadarskoga hrama s već ustaljenim strogim graditeljskim klasicizmom koji je obilježio arhitekturu kasnoga Augustova doba.¹²²

Suić je prvi uradio rekonstrukciju antičkih zdanja na zadarskom forumu zahvaljujući bogatim nalazima u crkvi sv. Donata.

Detaljan opis rekonstrukcije zadarskoga hrama daje 1976. godine: „Čitav kapitolij zamišljen je kao istaknuta dominantna naselja što se izdiže nad više-manje ravnim naseljem, na umjetno izgrađenom podiju koji je od susjednoga foruma viši oko 1,80 metara. Posred tog prostora bio je podignut hram prostil heksastil, orijentiran prema forumu, svakako na znatno uzdignutom podiju od koje su se sačuvali samo temelji i fragmenti gornjeg i donjeg profila. Idealnu rekonstrukciju omogućuju mnogobrojni arhitektonski ulomci tambura trijemskih

¹¹⁹ N. Cambi, 2002, str. 65.

¹²⁰ M. Suić, 1981, str. 214.

¹²¹ Weigand, 1924, str. 80, prema Suić, 1981, str. 212.

¹²² M. Sinobad, 2007, str. 232.

stupova, baza, arhitrava, vijenca, friza i dr., dijelom otkriveni prilikom istraživanja, dijelom uzidani u temelje Sv. Donata, a čitav stup s kapitelom sastavljen od pronađenih dijelova podignut je početkom 19. st. na današnjemu Trgu oslobođenja. (o.a. današnji Zeleni trg). Uz stražnji zid cele nalaze se solidna utemeljenja, u svakom dijelu cele po jedno, poviše kojih su bile postavljene baze kipova kapitolijske trijade, od kojih su također nađeni fragmenti, a kao baze su služili oni tobožnji „žrtvenici“ što ih je A. Hauser rekonstruirao, podignuti na trošak Apuleje Kvinte. Stilski i dekorativni elementi hrama pokazuju da je bio sagrađen u Augustovo doba, i to u prvom razdoblju njegova vladanja“. ¹²³

Sinobad (2007) uspoređuje zadarski forum s drugim tipovima foruma u rimskim provincijama: „Tip zadarskoga foruma može se dovesti u vezu s tipovima koji se pojavljuju u sjevernoj Italiji i zapadnim provincijama, prvenstveno u Galiji. Osnovno je obilježje tih foruma da imaju samostojeći hram ili više njih, najčešće okrenutih forumu s kojim čine jedinstvenu cjelinu ograđenu trijemom“. ¹²⁴

Isti autor stavlja u pitanje i posvećenosti zadarskoga hrama Kapitolijskoj trijadi – Jupiteru, Junoni i Minervi jer smatra da nema dovoljno elemenata za sigurnu identifikaciju za takvu posvetu unatoč tomu što se u znanstvenoj, i domaćoj i inozemnoj, literaturi hram naziva kapitolijem. ¹²⁵ Sinobad (2007) navodi da posvetni natpisi božanstava na kamenim blokovima uzidanim u temelje pilastra crkve Sv. Donata, tj. „imena Jupitera i Junone nisu ispisana kapitolijskom formulom, pa se mogu također pripisati carskomu kultu i odnositi se na Augusta i Liviju ili možda na neki kasniji vladarski bračni par iz dinastije Julijevaca-Klaudijevaca. Pri istraživanju cele hrama pronađen je jedan mramorni ulomak ruke, međutim on nije dovoljan za identifikaciju kipa koji je bio postavljen u hramu. Jasno je tek da je riječ o skulpturi dvostruko većoj od čovjeka“. ¹²⁶

5. ZAŠTITA

Očuvanje kulturne baštine podrazumijeva načine zaštite i skrbi o njoj jer je kulturna baština identitet svakoga mjesta i ljudske zajednice. Sve naslijeđene materijalne i nematerijalne vrijednosti dio su naše kulturne ostavštine. ¹²⁷

Osobito se mogu izdvojiti pretpovijesni i ranopovijesni spomenici iz razdoblja antike do danas koji svjedoče kontinuitet i bogatstvo visoke kulture hrvatskoga naroda.

¹²³ M. Suić, 1976, str. 145.

¹²⁴ M. Sinobad, 2007., str. 229.

¹²⁵ M. Sinobad, 2007., str. 232.

¹²⁶ M. Sinobad, 2007, str. 233.

¹²⁷ D. L. Ratković Aydemir et al., 2020, str. 8.

Pojam „zaštita“ podrazumijeva kako navodi Marasović (1983) „sve moguće intervencije, kao što su restauracija, obnova, rekonstrukcija, revitalizacija, reanimacija, i drugi mogući oblici zahvata u povijesnoj okolini koji se poduzimaju u svrhu očuvanja kulturnih dobara i njihova vrednovanja u suvremenom životu“. ¹²⁸

Historiografija zaštite graditeljskog nasljeđa obrađuje povijest očuvanja, obnove i uređenje nepokretnih kulturnih dobara.

Prema članku 2. Zakona o očuvanju i zaštiti kulturnih dobara Republike Hrvatske¹²⁹, kulturna dobra i preventivno zaštićena dobra predstavljaju nacionalno blago, a u kulturna dobra Zakon stavlja: „pokretne i nepokretne stvari od umjetničkoga, povijesnoga, paleontološkoga, arheološkoga, antropološkoga i znanstvenog značenja, arheološka nalazišta i arheološke zone, krajolici i njihovi dijelovi koji svjedoče o čovjekovoj prisutnosti u prostoru, a imaju umjetničku, povijesnu i antropološku vrijednost. U kulturna dobra ubrajaju se i nematerijalni oblici i pojave čovjekova duhovnog stvaralaštava u prošlosti kao i dokumentacija i bibliografska baština kao i zgrade odnosno prostori u kojima se trajno čuvaju ili izlažu kulturna dobra i dokumentacija o njima“. Tako Antolović (1999) po vrijednosti nepokretnih spomenika kulture navodi: „u području arhitekture i arheologije, nepokretni spomenik kulture nalazi se na samom vrhu ljestvice implicitnih vrijednosti. Njegova je sudbinska zadaća poticati sjećanja i prenositi znakove jedne kulture“. ¹³⁰

Međutim Antolović (1999) u istom radu ističe „da nije potrebno čuvati i očuvati svu baštinu“, te da čovjek „započinje stvarati pravila o zaštiti pojedinih građevina dajući im tako poseban status. Danas ih zovemo spomenicima kulture ili pak zakonom zaštićenim kulturnim dobrima, što najčešće ovisi o zakonskoj terminologiji“.

Ljudi su već davno shvatili važnost nacionalnoga blaga i potrebu za njegovim očuvanjem i zaštitom. Tako Antolović (1999) navodi da „želja čovjeka da zaštiti svoju baštinu, pa tako i onu graditeljsku, potakla je mnoge znanstvenike na izučavanje uzroka njezina propadanja i oštećenja, kako bi pridonijeli njezinoj trajnijoj zaštiti i očuvanju“. ¹³¹

Iz toga razloga države osnivaju različite specijalizirane službe u tu svrhu, ali propisuju i odgovarajuću zakonsku regulativu kojom obvezuju skoro sve struke da se detaljno pozabave zaštitom i očuvanjem kulturnih spomenika, što pokazuje izrazitu interdisciplinarnost ovoga područja. Marasović (1985) navodi da je od: „stručnih službi sada se kao nosioci zaštite, uz

¹²⁸ T. Marasović, 1983, str. 18.

¹²⁹ <https://www.zakon.hr/z/340/Zakon-o-za%C5%A1titi-i-o%C4%8Duvanju-kulturnih-dobara>

¹³⁰ J. Antolović, 1999, str. 6.

¹³¹ J. Antolović, 1999., str. 4.

tradicionalnu konzervatorsku službu koja s aktivnim pristupom i gubitkom prerogativa *konzervatorske vlasti* ne gubi svoju primarnu ulogu, prvenstveno javljaju urbanističke institucije s obzirom na to da se najefikasnije očuvanje kulturnih dobara provodi kroz prostorne i urbanističke planove i projekte. U tom radu sudjeluju i druge znanstvene i stručne organizacije, kao što su sveučilišni zavodi i katedra, zavodi za izgradnju, komunalne i druge službe. Širenjem sudionika rad na očuvanju graditeljskog nasljeđa postaje izrazita multidisciplinarna djelatnost, u kojoj uz povjesničare umjetnosti, arheologe i arhitekte, kao dosadašnje gotovo jedine protagoniste, sudjeluju i stručnjaci mnogih drugih profila: građevni inženjeri, tehnolozi, geodeti, ekonomisti, sociolozi, pravnici, znanstvenici iz različitih područja prirodoslovnih znanosti i drugi stručnjaci. Oni sada imaju mogućnost organiziranog djelovanja bilo u vlastitim zemljama, bilo kroz međunarodnu koordinaciju¹³².

5.1. Povijesni pregled zaštite spomeničke baštine

U svim povijesnim društveno-političkim okolonostima u kojima se našla Republika Hrvatska, pod vlašću drugih država i nakon svoje samostalnosti i autonomnosti od 1992. godine, briga o zaštiti nacionalne baštine nikad nije prekidana, imala je samo drugačije pristupe. Briga o nacionalnoj baštini dolazila je uvijek od pojednaca, a sustavno se razvijala kroz stoljeća tijekom različitih uprava. U nastavku će se predstaviti odnos prema zaštiti spomenika pod različitim političkim upravama tijekom stoljeća do uspostave samostalne države Hrvatske:

- Francuska uprava

Pod kratkom francuskom upravom, početkom 19. stoljeća, briga se temeljila na „sabiranju, konzerviranju i prezentiranju povijesnih spomenika kao i na idejama pročišćavanja spomenika od dodataka nastalih nakon razdoblja antike“.¹³³

- Uprava Austro-Ugarske Monarhije

Kontinuirano i organizirano bavljenje zaštitom spomenika kulture, posebice onih nepokretnih spomenika, u Hrvatskoj počinje u vrijeme vladavine Austro-Ugarske Monarhije kao važna politička strategija koja se temeljila na osnivanju prvih državnih povjerenstava za zaštitu spomenika i imenovanjem prvih područnih konzervatora. „ (...) važan dio političke strategije Habsburškog dvora bila je institucionalna briga za lokalne starine kao način pridobivanja naklonosti u novoosvojenim područjima“.¹³⁴

¹³² T. Marasović, 1985., str. 11.

¹³³ A. D. Crnokić, 2014, str. 25.-26.

¹³⁴ T. Marasović, 1983, str. 58-59.

Godine 1854. godine imenovan je splitski arhitekt Vicko Andrić za prvoga počasnog konzervatora za Dalmaciju, a od godine 1855. godine za konzervatora kraljevine Hrvatske i Slavonije imenovan je Ivan Kukuljević Sakcinski.

U to vrijeme osnivaju se i službe u tu svrhu. Tako se osnivaju društva za konzervaciju u Hvarskoj i Austriji. Marasović (1983) ističe: „Sredinom 19. st. javljaju se dvije organizacije značajne za razvitak zaštite, kulturne baštine u Hrvatskoj. Godine 1850. osniva se u Zagrebu „Društvo za Jugoslavensku povestnicu i starine“, koje pod vodstvom *I. Kukuljevića Sakcinskog* (1816.-1889.) vodi „Istraživanje, otkrivanje, sakupljanje i čuvanje starinah i stvari, koje se na život i historiju našega naroda protežu“. ¹³⁵ U to vrijeme nastaju i prvi registri kulturnih dobara, što su bili i preduvjeti procesa čuvanja spomenika i osnivanja raznih društava koji su sakupljali, otkrivali, čuvali i proučavali sve vrste spomenika od pisanih i materijalnih, kulturno-povijesnih, arheoloških do etnografskih i drugih. Također izlaze i stručni časopisi u svrhu dostupnosti i infomiranosti široj javnosti, kao što je bio *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* koji je izlazio od 1851. do 1875. godine.

„Kraljevska zemaljska vlada je 1910. godine odobrila osnutak Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historicističkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. (...) Osnovno poslanje Povjerenstva bilo je prikupljanje dokumentacije, istraživanje, odnosno evidentiranje spomenika kao i publiciranje spoznaja o spomenicima. Stručno djelovanje obilježava rad svestranih i upornih pojedinaca, inicijatora zaštite koji putuju raznim krajevima s ciljem prikupljanja podataka o spomenicima i njihovom spašavanju kako od rušenja tako i od pretjeranog restauriranja. (...) Fotografija kao sredstvo izrazito dokumentarne snage koristi se uz mnogobrojne arhivske crteže i grafičke prikaze spomenika, o čemu svjedoči bogata konzervatorska dokumentacija toga vremena pohranjena u raznim muzejima te u Odjelu za dokumentaciju kulturne baštine Ministarstva kulture, kao i u pojedinim konzervatorskim odjelima. Iz očuvanih izvještaja, dopisa mogu se iščitati podatci o djelovanju Povjerenstva i odnosu prema spomenicima“. ¹³⁶

Zakon o zaštiti povijesnih građevina, Austro-Ugarska donosi 1911. godine u cilju decentraliziranja radi Središnjega povjerenstva za proučavanje i održavanje povijesnih i umjetničkih spomenika te formiranja Pokrajinskih konzervatorskih ureda. ¹³⁷

¹³⁵ T. Marasović, 1983, str. 58-59.

¹³⁶ A. D. Crnokić, 2014., str. 26.

¹³⁷ A. D. Crnokić, 2014., str. 26.-27.

- Uprava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (uprava Kraljevine Jugoslavije 1918.-1945.)

Područje današnje Republike Hrvatske bilo je u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od kraja 1918. godine. Pod tom upravom nisu donesni zakoni o zaštiti spomenika, niti su osnovane službe za zaštitu, ali djeluju društva i institucije osnovane u prethodnoj upravi kao što su: „Konzervatorski ured u Zagrebu, Konzervatorski zavod u Splitu te novoosnovano Nadleštvo za umjetnost i spomenike u Dubrovniku, pokrenuto u proljeće 1919. godine. Na području Istre konzervatorske poslove obavljala je *Soprintendenza ai monumenti* u Akvileji, odnosno Trstu. Ovo razdoblje također karakterizira rad svestranih i upornih pojedinaca na očuvanju spomenika. Tako dr. Artur Schneider u ime Akademije u Zagrebu provodi popisivanje i snimanje spomenika za konzervatorsko djelovanje“.¹³⁸

Godine 1939. godine donesena je Uredba o čuvanju starina i prirodnih spomenika u novoosnovanoj Banovini Hrvatskoj kao autonomnoj teritorijalnoj jedinici unutar Kraljevine Jugoslavije. „Tom Uredbom štitili su se svi pokretni i nepokretni kulturno-historijski te prirodni spomenici te se Povjerenstvu mijenja naziv u Konzervatorski zavod pod vrhovnim nadzorom Banske vlasti, koji kao takav djeluje sve do kraja rata“.¹³⁹

- Uprava Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.)

Za vrijeme trogodišnje uprave Nezavisne Države Hrvatske proglašen je čitav niz zakonskih akata koji su se odnosili na zaštitu spomenika među kojima i Zakonska odredba o hrvatskim kulturnim spomenicima. U to vrijeme zbog ratnih djelovanja, brojni spomenici su uništeni ili su pretrpjeli ozbiljna razaranja, kao što je bio slučaj s gradom Zadrom.

- Uprava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1945. – 1991.)

Odmah nakon uspostave nove državne vlasti nakon Drugoga svjetskoga rata 1945. godine vlada Federativne Narodne Republike Jugoslavije donosi Odluku o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina, a godinu dana kasnije dopunjen je i Opći zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Federativne Narodne Republike Jugoslavije kojim se u „članku 1. sve nepokretne i pokretne spomenike zbog naučne i estetske vrijednosti proglašava općim narodnim dobrom. U istom propisu, člankom 3, ovlaštene su nadležni zavodi da odlučuju koji se predmeti smatraju zaštićenim te da donose rješenja o zaštiti. Djelovanje zaštite počinje onim danom kad je vlasnik ili držalac, ili njegov pravni predstavnik, obaviješten od strane nadležnog zavoda za zaštitu da se predmet smatra zaštićenim. Tim Zakonom propisano je i obvezno dostavljanje pravomoćnog rješenja nepokretnina nadležnom zemljišnoknjižnom sudu

¹³⁸ A. D. Crnokić, 2014., str. 27.

¹³⁹ Isto.

radi upisa u zemljišnu knjigu. Radi provedbe u praksu donesenog Zakona i potrebe za obnovom te naglog vala industrijalizacije država osniva stručne službe za zaštitu spomenika“.¹⁴⁰

Već se na početku 50-ih godina 20. stoljeća raznim uredbama tadanjega Ministarstva prosvijete osnivaju na području Narodne Republike Hrvatske konzervatorski zavodi u Zagrebu, Splitu i Rijeci. Konzervatorski zavod u Zagrebu imao je koordinirajuću ulogu sa zavodima u Splitu i Rijeci.

„Pomoćnu mrežu u radu zavoda činili su imenovani stalni izaslanici i počasni konzervatori, čija je uloga bila osobito značajna u mjestima bogatim spomenicima kulture. Stručnjaci (povjesničari umjetnosti, arheolozi i dr.) po pojedinim zavodima započinju unošenje svih dostupnih podataka o spomenicima u inventarizacijske obrasce, stvarajući inventare spomeničke baštine, odnosno popise kao jedan od preduvjeta vrjednovanja i daljnjeg proučavanja baštine. Intenzivno se pristupa konzervaciji i restauraciji najvažnijih kulturnih spomenika Hrvatske (Zadar, Trogir, Kraljevica) koji su stradali tijekom rata, a čija je obnova bila urgentna“.¹⁴¹

Zakonskom regulativom iz toga vremena od 1949. do 1960. između ostaloga propisuju se obvezno vođenje evidencije spomenika kulture i prirodnih rijetkosti kao i definiranje objekta zaštite, opće postavke evidencije, cilj evidencije, privremena evidencija (od 1968. preventivna zaštita), trajna evidencija i drugo.

„Iz navedenih zakona i uputa razvidno je da se pojam evidencije poistovjećuje s popisom pravno zaštićenih spomenika kulture jer se trajna evidencija obrazlaže kao evidencija koja omogućuje prepoznavanje objekata koja ga kao naučnu i estetsku vrijednost trajno registrira i prati. Pojam evidencije bit će u uporabi gotovo pola stoljeća, no donošenjem danas važećeg Zakona potpuno izlazi iz uporabe. Podaci o spomenicima unose se u inventarizacijske obrasce te dolazi do formiranja popisa zaštićenih spomenika kulture temeljem rješenja, koji će šezdesetih godina 20. stoljeća prerasti u Registar spomenika kulture kakav danas poznajemo“.¹⁴²

- Samostalna Republika Hrvatska (1992. – do danas)

Domovinski rat donio je samostalnost Republici Hrvatskoj uz nažalost mnoge ljudske žrtve, oštećenja i razaranje nepokretne graditeljske baštine. Tako su bili uništeni Vukovar i Petrinja, Dubrovnik i Zadar, a mnogi sakralni objekti pretrpjeli su znatna oštećenja i u spomenutim gradovima i u okolnim područjima.

¹⁴⁰ A. D. Crnokić, 2014, str. 27.

¹⁴¹ Isto.

¹⁴² A. D. Crnokić, 2014, str. 28.

„Odmah nakon uspostave samostalne Republike Hrvatske krenulo se u promjenu organizacijske strukture. Regionalni i općinski zavodi za zaštitu spomenika kulture ušli su u sastav Ministarstva kulture i prosvjete 1994. nakon što su 1991. ušli u sastav Republičkoga zavoda za zaštitu spomenika kulture. Iako je skupština Republike Hrvatske donijela Rezoluciju o obnovi hrv. kulturne baštine iz 1992., kojom su dane smjernice kojima se trebaju pridržavati državna tijela, ustanove i druge pravne i fizičke osobe radi cjelovite obnove i sanacije spomenika kulture uništenih ili oštećenih barbarskom agresijom na Republiku Hrvatsku, rezolucija još nije u potpunosti provedena“.¹⁴³

Što se tiče Grada Zadra, osim državnih zakona i uredbi koje se odnose na svu spomeničku baštinu, gradska uprava naručuje izrade različitih studija i planova, što je i potreba UNESCO-ovih lokaliteta svjetske baštine. Plan upravljanja povijesnom jezgrom grada Zadra izrađen je 2021. u kojem je između ostaloga istaknuto „ (...) svaka planirana graditeljska djelatnost na tim prostorima mora voditi računa o maksimalnom očuvanju ukupnog izgleda mjesta, a ne samo o neposrednoj zaštiti pojedinačnih spomenika. Odnos prema arheološkim lokalitetima, kako onima koji su već evidentirani, tako i prema onima koji se mogu naknadno otkriti, mora biti maksimalno korektan, jer su u pitanju neobnovljive vrijednosti i svaka devastacija arheološkog lokaliteta predstavlja štetu koja se više ne može popraviti. Na prostoru Zadarske županije, koji je po intenzitetu naseljenosti tijekom povijesnih razdoblja (prehistorija, antika, rani srednji vijek, kasni srednji vijek, tursko doba, novo doba) jedan od vodećih u Hrvatskoj, gustoća arheoloških lokaliteta tolika je da praktički nije moguće planirati bilo kakav veći zahvat u prostoru, a da u njega ne bude uklopljeno i preventivno arheološko istraživanje. Prilikom prostornog planiranja važno je imati na umu da je najveći dio arheoloških lokaliteta i zona vezan uz rubove obradivih površina, uzvisine, te povijesna naselja (neka od njih i dalje su u funkciji, a neka su tijekom vremena napuštena). Na mjestima gdje su evidentirani značajni arheološki lokaliteti izvan postojećih urbaniziranih područja preporuča se izbjegavanje graditeljske djelatnosti“.¹⁴⁴

5.2. Vrste zaštite

U ovom potpoglavlju navest će se općenito tipove svjetske zaštite spomeničke baštine koja „počinje starim vijekom, a završava najnovijim dostignućima u teoriji i praksi zaštite graditeljskog nasljeđa“.¹⁴⁵ Marasović u navedenom djelu (1983) navodi periodizaciju i sedam tipova zaštite prema svakom razdoblju:

¹⁴³ J. Antolović, 1999., str. 68.

¹⁴⁴ Plana upravljanja povijesnom jezgrom Grada Zadra, 2021, str. 24.

¹⁴⁵ T. Marasović, 1983., str. 19.

1. Zaštita u doba staroga vijeka (do kraja 5. st. poslije Kr.)
2. Zaštita u doba srednjega vijeka (od 6. do 15. st.)
3. Zaštita u doba renesanse i baroka (od sredine 15. st. do sredine 18. st.)
4. Zaštita u doba klasicizma (od sredine 18. do sredine 19.)
5. Zaštita u doba romantizma (19. st.)
6. Zaštita u novo doba – biloška (od kraja 19. st. do sredine 20. st.)
7. Zaštita u novo doba – aktivna (zaštita nakon Drugoga svjetskoga rata)

Ovdje će se ukratko navesti i opisati periodizacija zaštite (prema Marasović 1983), a posebno bi se istaknule: zaštita u vrijeme romantizma i zaštite u novije doba (biološka i aktivna). Sve tri zaštite odnose se i na restauratorske i konzervatorske postupke, njima se posebno bavi Marasović (1983), a odnose na noviji tip zaštitā.

No, uz osnovna navedena tri tipa, opisat će i „oživljavanje“ i „održavanje“ koji se, u ovom radu, smatraju jednim vidom zaštite i njihova primjena prikazat će se na antičkim zdanjima Zadra.

5.2.1. Zaštita u doba staroga vijeka

Ovaj tip zaštite odnosi se na zanimanje prikupljanja starina iz klasične i helenističke Grčke. „U doba Oktavijana Augusta (27. prije n.e – 14. n.r) spominje se Asinius Pollio kao sakupljač starih umjetnina u Rimu“.¹⁴⁶ U to doba postojali su različiti postupci zaštite umjetnina, npr.: premazivanje mramornih kipova uljem ili bjelokosnih vodom. A postojali su i vodiči koji vodili posjetitelje po povijesnim područjima kao i edukacija o prepoznavanju kopija od originala, i problem falsifikata i dr.¹⁴⁷

5.2.2. Zaštita u doba srednjega vijeka

Kako navodi Marasović za ovo razdoblje: „Karakterizira ga rušenje i popravak ranijih objekata, neposredno ispreplitanje rušilačkih i restauratorskih težnji. Naročito su stradale one građevine i spomenici koji su se mogli koristiti kao izvor kamene i mramorne građe za gradnju novih objekata“.¹⁴⁸ Ali postojao je i čvrst stav, koji se odnosio i dekretom o zaštiti pojedinih spomenika kao što je npr. Trajanov stup o čemu Marasović piše: „Posebno je značajna odluka rimskog senata iz 1162. o zaštiti Trajanova stupa, da se ne bi nikad uništio ili ošteto, već ostao

¹⁴⁶ T. Marasović, 1983., str. 23.-24.

¹⁴⁷ T. Marasović, 1983., str. 23.-24.

¹⁴⁸ T. Marasović, 1983, str. 28.

sačuvan – kako izričito spominje ta odluka – „dok traje svijeta, a na slavu čitavog rimskog naroda“. Za nepoštivanje tog dekreta bila je predviđena čak i smrtna kazna“.¹⁴⁹

5.2.3. Zaštita u doba renesanse i baroka

U doba renesanse posebno se ističe skrb za zaštitu antičke baštine kroz prenamjenu postojećih zdanja u nova, kako Marasović navodi: „Poznate su u tom vremenu znatno brojnije restauratorske intervencije, a javljaju se i prvi propisi o zaštiti, ali je u biti nastavljena praksa rušenja povijesnih objekata, odnosno pregradnja i obnova, pri čemu se prvenstveno koristila upotrebna vrijednost. Nije tomu bila uzrokom samo nebriga, nego u mnogim slučajevima čak i svjesni zahtjevi za rušenjem, da bi se stara građevina mogla zamijeniti novom i eventualno pri tome upotrijebiti prvobitnu građu“.¹⁵⁰

Općenito renesansna arhitektura imala je uzor u antičkoj, ali mnoga zadnja nisu služila svojoj izvornoj funkciji: „Antički amfiteatri, teatri, hramovi, terme nisu se mogli javno koristiti, pa su adaptirani za nove potrebe, ili, još gore, na onim građevinama, koje su se mogle koristiti, uključujući brojne objekte crkvenog graditeljstva od starokršćanskih bazilika do crkava razvijenog srednjeg vijeka, poduzimali su se popravci i obnove zasnovane na novim estetskim kriterijima“.¹⁵¹

Za razliku od navednih razdoblja, doba baroka nije naklonjeno očuvanju graditeljskoga i kulturnoga nasljeđa, „već sa svojim antiklasičnim stavom udaljilo od oblikovanog vezivanja za antiku i proučavanja antičkih modela ne pokazujući u pravilu nikakvog afiniteta ni za postantičke, srednjovjekovne građevine“.¹⁵² Barokno graditeljstvo uvodi novine, a starije građevine se preuređuju s arhitektonskim novim, tada modernim, graditeljskim inovacijama.

5.2.4. Zaštita u doba klasicizma

U ovom razdoblju sustavno se poduzima zaštita na svim tipovima starih zadnja iz svih prethodnih razdoblja. Tako Marasović ističe: „Klasicizam je stoga prva epoha u kojoj se poduzimaju sustavni zaštitni i restauratorski zahvati nošeni doktrinom *vredovanja kulturne baštine klasicističkog razdoblja*, nažalost, često puta na štetu vredonata iz kasnijih epoha“.¹⁵³ (...) jedna o karakteristika klasicizma u zaštiti bila je kompletiranje nedovršenih crkvenih objekata u neoklasičnom stilu, u čemu je također prednjačio Valadier nizom svojih projekata u Rimu“.¹⁵³

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ T. Marasović, 1983, str. 33.

¹⁵¹ Isto.

¹⁵² T. Marasović, 1983, str. 37.

¹⁵³ T. Marsović, 1983, str. 43.

5.2.5. Zaštita u doba romantizma

Zaštita u vrijeme romantizma je povezana i s društvenim i političkim kretanjima toga doba, što podrazumijeva da se i zaštita spomenika i kulturne baštine usmjeravala na osnovne postulate romantičarskog poimanja stvarnosti i izrazita jačanja nacionalne svijesti. U romantizmu je bio svjestan otklon od svega klasičnoga. Romantizam slavi srednji vijek i odbacuje antički svijet. Marasović (1983) navodi da je „romantizam epoha koja vrednuje srednjovjekovnu prošlost, kulturu i umjetnost, a odbacuje racionalni model svjetskog nadzora, klasičnog antičkog svijeta. (...) obilježje romantizma jest i ponovno okretanje k religioznosti, upravljene prema misticizmu. Zato se i ta osobina novoga kulturnog pravca odrazila na zaštitu crkvenih građevina koje su u prethodnom razdoblju bile u znatnoj mjeri degadirane“.¹⁵⁴

U vrijeme romantizma u smislu zaštite spomenika i njezine važnosti Marasović (1983) navodi dva imena – arhitekt, inženjer, konstruktor Viollet-le-Duc najveći restaurator povijesnih građevina 19. stoljeća i engleski kritičar umjetnosti, sociolog i pisac John Ruskin.

Iako su suvremenici i gorljivi romantičari, Marasović ih spominje zbog različita stava prema zaštiti spomeničke baštine navodeći da njih dvojica „proizlaze iz različitih duhovnih formacija (...)“.¹⁵⁵

Le Duc se smatra pretečom restauratorskih programa i hodograma „gdje se izričito traži da se prije bilo kojeg zahvata izrade egzaktna analiza vremena u kome je nastao neki spomenik i karaktera svakoga pojedinog njegovog dijela i zalaže se za sakupljanje izvora, dokumenata i izradu snimaka“.¹⁵⁶

Za Le Duca ruševine su „ugroženi objekti koje je potreba spasiti, obnoviti radi mogućnosti korištenja, a katkada stilski ujednačiti radi vredovanja izvornog značenja u znanstvenom i kulturnom pogledu“.¹⁵⁷

S druge strane John Ruskin, za razliku od Le Duca, ne slaže se s restauratorskim zahvatima te ih osuđuje. Kako navodi Marasović „Za njega su ruševine idealni spomenici iz koji slikari romantizma mogu crpsti svoje inspiracije (...) svako umjetničko djelo pa prema tome i arhitektura isključivo pripada njegovu stvaraocu i mi ga danas možemo doživljavati, diviti se njegovu izrazu, pratiti njegovo propadanje, ali nemamo pravo mijenjati ga čak ako je u pitanju njegova egzistencija“.¹⁵⁸

¹⁵⁴ T. Marasović, 1983, str. 51.

¹⁵⁵ T. Marasović, 1983, str. 56.

¹⁵⁶ T. Marsović, 1983, str. 52.

¹⁵⁷ T. Marsović, 1983, str. 56.

¹⁵⁸ Isto.

Dakle, romantizam povezuje dva do tada međusobno isključujuća stava: onaj što radi jedinstvenosti stila zahtijeva postupak restauriranja i onaj što isključuje bilo koju restauratorsku intervenciju osim čiste konzervacije.

Ta dva romantičarska stava, imaju utjecaj i na druge narode u Europi koja su se proširila u vrijeme romantizma. Restauratorski duh romantizma se s kašnjenjem pojavio i u Hrvatskoj, najviše u njezinom sjevernom dijelu, gdje su posebice bili gotički spomenici. Najistaknutiji primjer romantičarskih restauracija na našem prostoru je Zagrebačka katedrala (13.-19.) koja je s godinama dobila brojne preinake te je i zbog toga pokazivala različite stilove.

5.2.6. Zaštita u novo doba – biološka zaštita

Taj tip, tj. teorija zaštite razvija se u postromantičarskom razdoblju. Sljedbenici biološke zaštite kulturnoga nasljeđa vrjednovali su ukupan „biološki“ rast građevina, tj. cjelokupnu gradnju, promjene i razvitak zdanja kroz sva doba od nastanka do zatečena stanja.

Kako navodi Marasović: „*Biološki* stav rađa se kao reakcija na neznanstvene postupke romantičnog restauratorskog pravca, pa djelomično nastavlja ideje romantičnih konzervatorskih načela koja se sada dopunjuju znanstvenim metodama istraživanja i vrednovanja kulturnog nasljeđa“.¹⁵⁹

Dakle, biološka zaštita podrazumijeva:

1. egzaktnu obradu kulturnih spomenika
2. prihvaćanje i vrednovanje svih slojeva gradnje nekoga zdanja
3. obveznu znanstvenu obradu kulturnoga zdanja (propisi i načini zaštite, obvezan opis i dokumentiranje zatečena stanja).

5.2.7. Zaštita u novo doba – aktivna zaštita

Pojam „aktivna zaštita“ podrazumijeva nove stavove za rješavanje složenih problema vezane za zaštitnu kulturne baštine. S obzirom na to da je „biološka“ zaštita pokazala manjkavosti zbog isključivog inzistiranja na konzerviranju spomenika, u razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata zaštita graditeljskoga nasljeđa dobiva novi smjer koji se nazvao aktivnom zaštitom podrazumjevajući uključivanje svih struka u očuvanje spomeničke baštine.

Marasović (1983) objašnjavajući pojam „aktivna“ uvodi: „da bi se naglasilo osnovno obilježje novih pogleda na čuvanje kulturnog nasljeđa, a to je aktivna uloga svih nosilaca zaštite u rješavanju veoma složenih problema graditeljske baštine“.¹⁶⁰

¹⁵⁹ T. Marasović, 1983., str. 64.

¹⁶⁰ T. Marasović, 1983., str. 77.

Aktivna zaštita podrazumijeva sve pozitivne elemente od prethodno opisane „biološke“ zaštite kao što je kritičko vrednovanje svih povijesnih slojeva uz maksimalan interes drugih stručnih službi poput urbanističkih, podrške lokalne vlasti i šire društvene zajednice, u kontekstu materijalne, edukativne i promidžbene potpore.

Kako je već navedno u uvodnom poglavlju o zaštiti, u definiranju „zaštite“ Marasović (1983) zapravo definira pojam aktivne zaštite: „sve moguće intervencije, kao što su restauracija, obnova, rekonstrukcija, revitalizacija, reanimacija, i drugi mogući oblici zahvata u povijesnoj okolini koji se poduzimaju u svrhu očuvanja kulturnih dobara i njihova vrednovanja u suvremenom životu“.¹⁶¹

Aktivna zaštita u svoj punini primjenila se na poslijeratnoj obnovi grad Zadra nakon Drugog svjetskog rata, kada je grad, što je već rečeno, bio posve razrušen.

Nakon obnove Zadra i zaštite starih zdanja i otkrivenoga novog antičkog sloja, Marasović navodi da ni do danas nije potpuno završila zaštita i obnova ne samo antičkog dijela, nego i drugih porušenih zdanja: „Na osnovi provedenog natječaja prihvaćeno je rješenje arhitekta Bruna Milića, po kojem se nova izgradnja podređuje položajem, osnovnom urbanom mrežom i volumenom starom Zadru i njegovom prvobitnom karakteru, a u najvećoj mjeri ističu značajne sačuvane povijesne građevine. Usklađivanje s povijesnim ambijentom nije, na žalost, postignuto i kroz neke od arhitektonskih realizacija što su ih pojedini arhitekti poduzimali u tom gradu“.¹⁶²

5.2.8. Održavanje i oživljavanje

No, uz navedne tipove zaštite u ovom poglavlju opisat će se i „oživljavanje“ i „održavanje“ koji se, u ovom radu, smatraju jednim vidom aktivne zaštite i njihova primjena prikazat će se na konkretnim antičkim zdanjima Zadra u Poglavlju o Degradacija kulturnih spomenika.

- Održavanje

Održavanje kao oblik zaštite omogućuje popravak oštećenja, čišćenje i zaštitu od propadanja. Bit svake zaštite spomenika kulture, a posebno njegova održavanja znači sačuvati ga za buduće generacije.

Antolović (1999) piše o važnosti zaštite nepokretnih spomenika kulture naglašavajući: „Proglašavanjem građevine nepokretnim spomenikom kulture odlučujemo se za poduzimanje svih mjera u cilju njezina očuvanja, što znači za produženje njezina života. Stoga više i ne

¹⁶¹ T. Marasović, 1983, str. 18.

¹⁶² T. Marasović, 1983, str. 88.-89.

možemo govoriti o „životnom ciklusu“, već o „životu“ što bismo ga željeli učiniti „vječnim“, budući da se nepokretni spomenik kulture, u pravilu, ne smije rušiti. No, implicitni je cilj svake zaštitne mjere nepokretnu kulturnu baštinu prenijeti budućim naraštajima sprječavanjem većih transformacija koje bi mogle izmijeniti njezin karakter, kao i formalnom zabranom rušenja“.¹⁶³

Feilden (2003) daje konkretne korake vezane za održavanje i ruina i bolje očuvanih spomenika. Kada riječi je o ruinama Feilden također navodi korake potrebne za njezinu sanaciju i očuvanje bar „kostura“ građevine za što je potrebno: izraditi nacrt građevine, zabilježiti sva obilježja i detalje, napraviti fotogrametriju, tlocrtni presjek, snimanje, potrebno je ukloniti sve vrijedno kao što su: vrata, prozori i stolarija, stepenice, krov i građu. Ostaviti kamene ili ciglene zidove, koje je potrebno očistiti od humusa i biljaka, zaštititi ruinu od atmosferilija i sl. Neki tipični detalji trebaju biti pohranjeni u knjižnicama za buduća proučavanja, a raspored ruševine treba biti jasan posjetiteljima, što znači označiti trasu nestalih zidova i sl.¹⁶⁴

- Oživljavanje

Iako su neka zadnja zaštićena kroz ovdje navedene vrste zaštitā, ipak takvi prostori ili objekti ako su prazni, neiskorišteni i „ne žive“ kao dio suvremenoga društva, mogu biti izloženi propadanju. Da se to ne bi događalo, predlaže se „oživljavanje“ zdanja koja nisu temeljena samo na pukom razgledavanju, nego imaju konkretnu svrhu i namijenu kako bi se posjetitelju, gledatelju ili građanima probudio osjećaj važnosti mjesta ili prostora.

Dakle, „oživljavanje“ bi podrazumijevalo prenamijenu kakva staroga zdanja, njegovo uključivanje u suvremeni način života kroz: moguće vraćanje objekta u prvotnu, sličnu namijenu ili osmišljavanje, ovisno o njegovim ostacima, prenamijene koja bi bila prilagodljiva suvremenom načinu života.

Tako npr. Vežić (1985) skoro prije 30 godina daje prijedlog oživljavanja sv. Donata postavljajući pitanje: „što će sutra biti s Donatom? Radovi doduše još traju, ali svedeni su na završne poslove prezentacije arhitekture kojoj samo razgledavanje ne bi smjela biti jedina namjena. Građevina je predugo bila samo eksponat i samo depo, te u tom trajanju i previše zapuštena i oštećena, a da bismo je ponovo smjeli prepustiti takvoj „funkciji“. Uz to, mrtav sadržaj čini je mrtvim prostorom, većim dijelom godine zatvorenim, a to znači i neodržanim. To je razlog za svrsihodnu revitalizaciju koja će primjerenom namjenom pridonijeti ne samo životu građevine nego i grada kojem je ona svojevrsan znak. (...) Donat se već potvrdio kao matični prostor Muzičkih večeri s ogromnim ugledom. Međutim, u toj svrsi korištenja on pruža neslućene mogućnosti. Dakle, treba ga opremiti za nešto što vlastitim životom daje život

¹⁶³ J. Antolović, 1999, str. 12.

¹⁶⁴ B.M. Feilden, 2003, str. 266-267.

prostoru. Na toj niti uostalom ne vise samo građevine i gradovi već i cijele civilizacije. Ipak, vjerujem kako je najlakši dio zadatka, mada i ne lak, osposobiti rotondu za suvremenu namjenu. Složeniji je, ali još uvijek dokučiv, promišljeno odrediti pravu namjenu. Ipak, čini mi se nedokučivim zbog stanja činovničke (ne)svijesti, postići vlastiti život te namjene. Naime, o taj su se zid dosad odbijala sva upozorenja koja su kazivala kako Donat valja namijeniti životu, a ne budžetu“.¹⁶⁵

Skoro prije pola stoljeća Suić (1976) pišući o zadarskom Forumu i njegovu „oživljavanju“ ističe važnost njegove rekonstrukcije u smislu budućega života toga spomenika. Dajući primjer potpune rekonstrukcije Atalove stoe (trijema) u Ateni i sam Suić kaže: „Nije jednostavno odgovoriti na pitanje: kako predočiti čovjeku današnjice antički grad i njegovu spomeničku baštinu u uvjetima u kojima se on danas nalazi. Rješenja ima više, a u svakoj prilici potrebno je tražiti ono najpogodnije. (...) Treba li rekonstruirati i do koje mjere je dopušteno ulaziti u rekonstrukcije često je pitanje osjećaja u većoj mjeri nego egzaktnih kalkulacija: to uvijek zavisi od specifičnih uvjeta u kojima „živi“ pojedini spomenik ili neka urbana cjelina. U našoj jadranskoj urbanističkoj baštini antike mogla bi se isto tako primjenjivati različita načela u pogledu konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije spomenika i spomeničkih cjelina“.¹⁶⁶

Suić (1976) također navodi da je rekonstrukcija forumskog kompleksa u Zadru moguća zahvaljujući rezultatima istraživanja i to tako da se rekonstruiraju veće cjeline „npr. portikata oko foruma, koje se nalaze na slobodnim prostorima. No i tu postoji gradina koju ne bi trebalo prekoračiti. Postojeće vrijednosti (Donat, katedrala, kompleks Sv. Marije, crkva Sv. Ilije i dr.) su one koje će odrediti do koje se mjere smije ulaziti u rekonstrukciju da bi ona postigla svoju svrhu a da ne pozlijedi ostale spomeničke i ambijentalne vrijednosti“.¹⁶⁷

Međutim rekonstrukcija kao jedan vid „oživljavanja“ zadarskoga Forumu do danas nije završena, što otežava svaki drugi oblik oživljavanja toga antičkoga lokaliteta i osvješćivanja njegove važnosti i monumentalnosti.

Suić (1976) je istom prigodom predložio viziju starih gradova (Visa, Stobreča i Zadra) u obliku siluete: „čak viziju čitava gradskog sklopa u silueti koja se temelji na rezultatima istraživanja (...) No sve to: i rekonstrukcije izrađene s najvećom mogućom akribijom kao i prijedlozi vizura i silueta, ostaju u okvirima kabinetskih studija, koje nesumnjivo pomažu uočavanju stvarnosti iščezle zauvijek. Istinski je doživljaj onaj što ga izazivaju sami materijalni ostaci, spomenici bolje ili slabije sačuvani i ruine urbanih cjelina. Taj doživljaj ima svoju

¹⁶⁵ P. Vežić, 1985, str. 19.

¹⁶⁶ M. Suić, 1976, str. 204.

¹⁶⁷ M. Suić, 1976, str. 205.

racionalnu i emotivnu komponentu. Suvremeni će čovjek redovito podleći fascinaciji ruševnih ostataka organiziranih po načelima suvremene konzervatorske discipline i prikladno prezentiranih, moglo bi se reći sve to više ukoliko je izložen otuđenju u suvremenom dnevnom životu“.¹⁶⁸

Koliko je namjena građevine važna Antolović (1999) kaže: „Osnovu ekonomskog života građevine, kao što smo to već utvrdili, čini njezina namjena. Od nastanka građevine, odnosno izgradnje za određenu namjenu, trajanje njezina životnoga ciklusa ovisi upravo o namjeni. Ako je takva građevina ujedno i spomenik kulture, kojem treba stvoriti uvjete za njegovo očuvanje unatoč procesu zastarijevanja, moramo pokrenuti „potragu za njezinom boljom namjenom“. Očuvanje namjenske vrijednosti građevine – spomenika kulture – postaje tako ključ za produženje njezina „životnog vijeka“ što i jest cilj zaštite“.¹⁶⁹

6. DEGRADACIJA KULTURNIH SPOMENIKA

Brojni su razlozi koji mogu doprinijeti propadanju ili oštećivanju građevine i njezinih dijelova. Antolović (1999) navodi tri velike skupine razloga propadanja i oštećenja građevina (prema B. M. Feildenu 1981). Tako ih dijeli na vanjske, unutarnje i one koje uzrokuje čovjek.

1. Vanjski uzroci propadanja, među kojima su:

- klimatski uzroci
- biološki uzroci i
- prirodne katastrofe.

2. Unutarnji uzroci propadanja, među su kojima:

- vlaga
- onečišćeni zrak i
- nemar.

3. Uzroci koje izaziva čovjek su:

- ratovi
- vandalizam i palež
- onečišćenje okoliša i sl.

¹⁶⁸ Isto.

¹⁶⁹ J. Antolović, 1999, str. 12.

Kako navodi Antolović (1999) „navedeni čimbenici mogu zahtijevati radove obnove i popravke građevine koji nadilaze obično održavanje. Protok vremena u kojem djeluje većina od navedenih čimbenika na fizičko i konstruktivno propadanje građevine uvijek je prisutan pri upravljanju nepokretnim spomenikom kulture. Zapravo možemo reći da su elementi koji tvore nepokretni spomenik po određenju povijesni“.¹⁷⁰

Analiza stanja graditeljske baštine u Republici Hrvatskoj koju je provela Uprava za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture, kako navodi Antolović (1999) je takva da se može „govoriti o krajnjoj ugroženosti mnogih pojedinačnih spomenika kulture i spomeničkih cjelina“.¹⁷¹ Isti autor navodi i nekoliko razloga takva stanja:

- negativne političko-ideološke prilike u bliskoj prošlosti koje su prouzročile globalne demografske promjene i zapuštenost baštine
- nedovoljna skrb prethodnog političkog režima proizišle iz pravnoimovinskih razloga, negativnoga odnosa prema vjeri, pa time i sakralnim spomenicima, kao i prema nacionalnom pitanju, što je bilo specifično za unitarizam bivše vlasti
- nedovoljna svijest o vrijednosti i potrebi čuvanja spomenika kulture, te sukladno tome, nedostatnog ulaganja u njihovo očuvanje
- zaobilaženja zakonskih propisa i neprimjenjivanja sankcija u slučajevima protuzakonita postupanja sa spomenicima kulture
- nejedinstvenost kriterija i nedostatne povezanosti institucija i tijela koji se skrbe o zaštiti kulturne baštine, a time i graditeljske baštine
- nedovoljna opremljenosti te stručne i znanstvene osposobljenosti za većinu opsežnijih intervencija zaštite, revitalizacije i prezentacije spomenika kulture
- neodgovarajuće ekonomsko vrednovanje spomenika, a time vrlo često i neodgovarajućeg načina gospodarenja i uporabe pojedinih spomenika kulture i spomeničkih cjelina“.¹⁷²

6.1. Uzorci propadanja zdanja antičkoga Zadra

6.1.1. Vanjski uzroci

Klimatski uzroci imaju veliki utjecaj na artefakte antičkoga Zadra jer su izloženi na otvorenome cijelu godinu. Na njih tako djeluju temperaturene promjene, koje se u jednom danu mogu izmijeniti od kiše, sunca, jakoga vjetera do utjecaja morske soli zbog blizine mora. Sve to utječe na vijek trajanja spomenika. Artefakti nisu zbrinuti na adekvatan način: nisu izloženi

¹⁷⁰ J. Antolović, 1999, str. 15.

¹⁷¹ J. Antolović, 1999, str. 66.

¹⁷² Isto.

istoj temperaturi zbog čega imaju oscilacije u količini vlage i time su izloženi trunjenju. Vjetar i morska sol vrše prirodni proces kristalizacije na njihovoj površini čime ih sol nagriza i trajno oštećuje čineći tako pukotine u kamenu.

Osim soli, voda je drugi klimatski uzrok koji trajno šteti građevinama. Kiša je prirodni uzrok erozije koji vremenom čini velika oštećena u porama građevinskoga materijala. U zimskim mjesecima voda smrzavanjem prelazi u led koji je većega volumena i tako čini pore u kamenu još većima. Tome su posebno izloženi Forum i taberne. Voda se nakupljanja u području ta dva zdanja čineći tako „bazen“. Forum sam po sebi ima visinsku razliku s južne strane (južna je viša od sjeverne). Crkva sv. Donat gradila se na antičkim temeljima i ta visinska razlika može se vidjeti u predjelu zida između sv. Donata i Foruma. Nakon rušenja i sanacije grada nakon Drugoga svjetskoga rata, Forum je spušten na svoju razinu, što je za posljedicu imalo zadržavanja kišnice na spomenutim mjestima.

O količini oborina u zadarskom području govore i podatci da je u samo jednom danu 2014. količina oborina bila 53 m², dovoljno da dijelovi grada budu poplavljeni. Tako je u poplavama 2012. godine Forum bio 30 cm pod vodom. Uz takvu prirodnu atrakciju građani su se zabavljali na Forumu igrajući vaterpolo i plutajući na vodi.¹⁷³

I biološki uzorci poput lišajeva, gljiva i algi utječu na vijek trajanja zdanja jer proizvode nagrizajuće tvari u obliku organskih i anorganskih kiselina. Naime, svi oni upijaju vodu iz podloge cijelom površinom kamena i tako stvaraju podlogu za naseljavanje biljaka, a time i kukaca stvarajući i estetski problem – kamen izgleda zaraslo i neuredno. Oni također zadržavaju vlagu i tako stvaraju eroziju.¹⁷⁴

U najčešće prirodne katastrofe koje mogu napraviti nesagledive posljedice na zdanja ubrajaju se potresi. Tako Suić (1992) navodi stanje Zadra nakon potresa koji su se dogodili još u antičko doba za vrijeme gradnje Foruma: „Istraživanjem Zadra bilo nam je moguće ustvrditi dva potresa koji su bitno utjecali na promjene što se očituju na pojedinim površinama ili na građevinskim objektima. Čujemo da su u najnovije doba geolozi utvrdili, na temelju studija sačuvanih slojeva, postojanje jednoga jačeg potresa u antici. Analiza antičke arhitekture na zadarskom forumu pokazuje da se jedan udar morao zbiti u prvim desetljećima 2. st. prije gradnje tzv. severijanske bazilike. Potres je bio oborio i neke stupove iz kolonade koja je okruživala forum. Tada je bio porušen stražnji zid portikada s jugozapadne strane i njegove je temelje pokrio jači bočni zid novosagrađene bazilike. Nastupilo je razdoblje obnove, koje je

¹⁷³ Online izdanje Večernjega lista od 1. rujna 2012, autor Frane Šarić <https://www.vecernji.hr/vijesti/u-jezeru-ispred-crkve-u-zadru-igrali-vaterpolo-i-lovili-ribu-448165>.

¹⁷⁴ M. Barišić i V. Marinković, 2011, str. 322.

unijelo mnoštvo novih arhitektonskih i prostornih rješenja. Međutim, nakon drugog udara koji valja smjestiti negdje u 6. stoljeće, grad više nije imao snage da obnovi svoje građevine: arhitektonski ostaci hrama na Kapitoliju, bazilike, trijema oko Forumu i dr. ostali su u ruševinama i poslužili kao majdan odličnog kamena za novu izgradnju ali isto tako i za transport u Veneciju¹⁷⁵.

6.1.2. Unutarnji uzorci

Vlaga u spomenicima uz već spomenute nepogode (soli, lišajeve, kišu i sl.) dugotrajno stvara nesagledive posljedice. Prevelika vlaga uzrokuje pojavu gljivica (koje dalje imaju svoju funkciju) i plijesni koje opet djeluju na spomenike i njihovo propadanje. Uz vlagu, onečišćen zrak također šteti trajno zdanjima, a svjedoci smo sve većih zagađivača zraka u području grada Zadra: preveliki priljev turista, automobila i ostalih prijevoznih sredstava koji stvaraju ne samo zagađenost nego i buku.

Ovdje treba spomenuti i nemar, i građana i državnih institucija zaduženih za skrb o spomenicima i ozbiljnih propusta struke. Tako su npr. artefakti „posloženi“ na vidljiva mjesta kako bi bili zapaženi i viđeni, ali su bez reda i izgledaju posve razbacani bez konteksta, uputa, smjernica i općih informacija o njima. Nažalost nisu označeni, a neki su i nepristupačni, kao što je dio na kapitoliju gdje se smjestio ugostiteljski objekt ili javno parkiralište s autima odmah pored artefakata.

6.1.3. Uzroci koje izaziva čovjek

U ovu skupinu uzroka mogu se posebno istaknuti ratovi, koje je grad Zadar osjetio u svim segmentima i ovaj uzrok je prožet i nemarom ili nedostatkom htjenja za detaljnim proučavanjem otkrivenih slojeva nalaza.

Nakon Drugoga svjetskoga rata, grad Zadar bio je razoren i opustošen. Njegova spora poslijeratna obnova omogućila je mnoga arheološka istraživanja. Međutim arheolozima je zbog brzine i važnosti obnove dopušteno na nekim mjestima raditi detaljnija istraživanja dubljim kopanjima, a na nekim lokalitetima im je dopušteno samo kratak uvid u otkrivene arheološke ostatke.¹⁷⁶ O problemima koji su se događali u poslijeratnoj obnovi Zadra 50-ih godina 20. stoljeća Mlikota (2021) navodi: „Dio nalaza će se, bez znanja i suglasnosti konzervatora i arheologa, zatrpavati, uništavat će se vrijedni dijelovi arhitekture, pa će se s vremenom u Zadru, nažalost, razviti štetna praksa skrivanja nalaza od stručnjaka jer je dolazak arheologa i konzervatora značio i usporavanje ili privremen prekid radova“.¹⁷⁷

¹⁷⁵ M. Suić, 1992, str. 24-25.

¹⁷⁶ A. Mlikota, 2021, str. 179.

¹⁷⁷ Isto

Proučavajući recentnu literaturu iz povijesti umjetnosti dolazi se do zaključka da i nedovršena ili nemarna obavljena arheološka istraživanja, također mogu biti uzrokom koje izaziva čovjek. To se može zaključiti iz sljedećih zapažanja Mlikote (2021): „U isto vrijeme otkriveni su i ostaci kapitolija i hrama, pa je projekt morao biti izmijenjen, provedena su arheološka istraživanja i nalazi su predočeni in situ, a od izgradnje na dijelu na kojemu su pronađeni ostaci hrama se odustalo. Poslije je oko nalazišta izgrađena dva metra visoka betonska šetnica, ali nalazi nikad nisu do kraja arhitektonski i urbanistički regulirani. Tu će se čak provesti rekonstrukcija antičkog ogradnog zida između foruma i kapitolija – kako bi se, što je moguće bolje, predstavilo nalazište, a posao na uređenju ostatka prostora hrama nikad nije završen, prostor je zapravo nepristupačan za razgledavanje, neosvijetljen je te ostavlja dojam trajne zapuštenosti“.¹⁷⁸ Nažalost ni danas nema najavljenih sustavnih istraživanja Forumu. Tako Mlikota (2021, 225) navodi još jedan podatak vezan za otkriveni mozaik (dug oko 10 m) na ulici koja se nalazila između kapitolija i Forumu sa južne strane. Taj mozaik nikad nije predočen in situ, nije ni izvučen ni premješten na adekvatno mjesto, nego je zatrpan modernom zgradom.

Mlikota (2021) navodi i zapažanja hrvatskoga književnika M. Krleže koji u povodu 1. studenog, dana oslobođenja Zadra piše: „I tako je Slavjanin, tj. kmet konačno tek na 1. novembra 1944. ušao u Zadar kao svoj vlastiti grad, opet jedanput u ruševinama, osam metara nad antičkim temeljima“.¹⁷⁹

I nova gradnja ili modernizacija nakon ratnih katastrofa također može biti degradacija starih zdanja. Tako se Zadar nakon Drugoga svjetskoga rata obnavlja „gotovo stopostotnom „modernizacijom“ povijesne jezgre, osim sakralnih objekata“.¹⁸⁰

Modernizacija u ovom smislu podrazumijeva novogradnje izgrađene nakon Drugoga svjetskoga rata, a Mlikota (2021) objašnjava da se odnosi na: „(...) obnovu postojećih zgrada novim arhitektonskim jezikom koji se često služio redukcijom ukrasa uz preslagivanje ili dislokaciju kamene plastike, redukciju stilskih obilježja pojedinih obnavljenih građevina tako što se u pojedinim slučajevima određeni stil proglašavao dominantnima, a ostali su se stilovi brisali i tumačili kao manje vrijedni, modernizaciju sadržaja i infrastrukture u povijesnoj jezgri Zadra“.¹⁸¹

Prilikom iskapanja takvih ruševina, može se pojaviti i više različiti graditeljskih slojeva, što je bio slučaj i u gradu Zadru: „Prikupljanje podataka i snimke terena činili su pripremu

¹⁷⁸ A. Mlikota, 2021, str. 225.

¹⁷⁹ prema A. Mlikota, 2021, str. 94.

¹⁸⁰ A. Mlikota, 2021, str. 23.

¹⁸¹ Isto.

obnove grada, a poseban problem stvarao je prostor oko antičkoga foruma gdje se nalazi više slojeva koji su svi važni za povijest Zadra“.¹⁸²

Mlikota navodi mišljenje zadarske konzervatorice Ksenije Radulić „o složenost zadarske povijesne jezgre iz konteksta zaštite spomenika jer posao urbanističkog i arhitektonskog uređenja, obnove i vrednovanja pojedinih područja i građevina ni danas nije završen, a posla će biti i za naraštaje koji tek dolaze.“¹⁸³

Tako Radulić ističe: „Čitave dijelove grada kao npr. područje bivšeg Zelenog trga, koji je danas zamijenio otkriveni forum, pa sakralne komplekse i pojedinačna zdanja, kao i bivše samostane sv. Nikole i sv. Dominika, Citadelu i staru bolnicu, kuće i palače, treba još urbanistički srediti, obnoviti, valorizirati kao kulturno dobro. Ima posla za čitave generacije!“.¹⁸⁴

Vandalizam i oštećenja gradske imovine, jedan je od učestalijih problema s kojima se susreću mnoge urbane cjeline, pa tako i grad Zadar. U mnogobrojne primjere vandalizma poput uništavanja opreme komunalne infrastrukture i krađa poklopaca šahtova, metalnih ograda, uništavanje klupa, oštećivanje zelenila, oštećivanje fontana, i sl. ulaze i oštećivanje kulturnih dobara i spomenika, pisanje grafita po pročeljima zgrada, potpornim zidovima.

U jedan možda blaži oblik oštećivanja kulturnih dobara i spomenika mogu se navesti i skakanje po Forumu, bacanje predmeta po pločniku, sjedenje po zidovima taberni, lupanje loptama po antičkim stupovima i sl.

Budući da su artefakti otvoreni i nezaštićeni, mogu biti meta vandalskim utjecajima, ali i nemarnim građanima na rubu društva (alkoholičarima, narkomanima...) koji nemaju osjećaj za vrijednost zdanja. Tako su klupe postavljene tik do Forumu (malo južnije od poljane pape Ivana Pavla II.) mjesto okupljališta građana na samom rubu društva koji svojim aktivnostima mogu oštetiti ionako oskudne ostatke zadarskoga foruma.

Tako je godine 2022. učinjen vandalski čin kojim je odvaljen kameni stupić smješten na šetnici između Forumu i crkve sv. Marije. Iako je riječ o stupiću novije gradnje, postavlja se pitanje što bi bilo da je oštećen ili uništen fragment antičkoga stupa.

Osim ljudi koji svojom nepažnjom i namjernim lošim odnosom prema zdanjima, mogu biti uzrokom propadanja spomenika kulture, onečišćenje može doći i od ptica, konkretno galebova. Oni svojim načinom života po gradu, mogu napraviti ozbiljnu štetu.

¹⁸² A. Mlikota, 2021, str. 181.

¹⁸³ A. Mlikota, 2021, str. 226.-227.

¹⁸⁴ prema A. Mlikota, 2021, str. 226.-227.

6.2. Problem prožimanja antičkoga i srednjovjekovnoga na primjeru zadarskoga Foruma

Današnje srednjovjekno sakralno zadnje, crkva sv. Donata predstavlja prepoznatljiv simbol grada Zadra. Kao ni o Forumu tako ni o crkvi sv. Donata u navednoj literaturi nema ujednačena stava oko njezine datacije. Izgradnju ovoga srednjovjekovnoga zdanja neki autori stavljaju u predromaničko, a neki u rano srednjovjekovno razdoblje.

Međutim, u ovom diplomskom radu ovo zadnje spominje se u kontekstu njegove lokacije koja je antički Forum. Dakle, crkva sv. Donata smještena je na sjevernoj strani Foruma gdje su bile prvotno rimske taberne. Trenutak izgradnje crkve sv. Donata predstavlja interpolaciju novoga u staro.

O antičkom sloju u temeljima sv. Donata govore i pretpostavke povjesničara umjetnosti vezane za potrese na području Zadra koji datiraju još iz 5. stoljeća. Pretpostaviti je da su posljedice potresā (godine 419., 766., 904.) zapravo bile razlogom gradnje novih zdanja, konkretno crkve iz srednjovjekovnoga razdoblja, što opet daje pretpostavke o dvije moguće datacije izgradnje crkve sv. Donata na antičkim temeljima. O toj pretpostavci Vežić (1985) kaže: „Vijesti o potresima u prošlosti Zadra valja uzeti s rezervom jer svjedočanstva za ona najranija vremena nisu pouzdana. Uz to, čini se da potresi u Zadru općenito nisu ostavljali pogubne posljedice. Svakako, najstarijim potresom u Zadru računa se onaj iz 419. godine. Da je kojim slučajem imao snažnu razornu moć, zacijelo bi antička arhitektonska građa znatnije dospjela u starokršćanske građevine koje se podižu upravo tokom 5. st. u Zadru. No, vjerojatno je bio jači onaj iz 766. godine kojim su zacijelo razoreni rimski monumentalni sklopovi. Ipak, to valja primiti suzdržano jer su npr. neki stupovi hrama na kapitoliju ostali na svom mjestu sve do 18. st., a jedan se od dva trijumfalna stupa na forumu čuva i danas. Dakle, potres je zacijelo rastresao građevine. One su vjerojatno od tog vremena postale kamenolomom. Međutim, vjeruje, kako su i tada rušene više snagom ljudskih ruku i alata negoli prirodnom kataklizmom. Konačno, treći se potres zbio 904. godine i u krajnjem je slučaju mogao imati odraza na strukturu naše crkve“.¹⁸⁵

Dakle, ovdje je riječ o tipu zaštite iz srednjega vijeka, tj. riječ je o „reciklaži materijala“ u svrhu iskorištenja postojećega građevinskog materijala dobivena rušenjem antičkoga zdanja u novograđeni objekt, konkretno crkvu sv. Trojstva (kasnije sv. Donata). Dakle, to ne znači da je gradnja ovoga sakralnoga objekta bila devastacija starijega antičkoga sloja, nego upravo suprotno, njegova zaštita u novu svrhu.

¹⁸⁵ P. Vežić, 1985, str. 11.

Prva su arheološka istraživanja prvi put počela pred kraj 19. st., tj. 1872. godine i trajala su pet godina. O svrsi tih istraživanja navodi Vežić (1985): „Nisu bila prožeta u prvom redu zanimanjem za samu građevinu koliko za antički sloj pod njom i za rimske natpise, žrtvenika, vijence, stupove i druge dijelove arhitekture koja je kao kamena građa dospjela u temelje rotonde. (...) Zbog interesa za rimske starine nisu bilježeni podaci o mlađim razdobljima, eventualno sačuvani u tlu poda crkve. Takvi podaci nisu objavljeni. Dakle, imala su primarno arheološki karakter“.¹⁸⁶

Zahvaljujući rezultatima svih dosadašnjih istraživanja, danas se zna za cijeli niz pojedinosti te građevine, detalja koji tumače bit njezina nastanka, oblika i rasta.

Vežić (1985) navodi sve postupke napravljene tijekom toga razdoblja istraživanja sv. Donata i pregled dotadašnje biološke zaštite toga zdanja. Tako Vežić ističe: „Do 1877. godine iz crkve su uklonjene sve novije pregradne stijene i pod na katu, u središnjem prostoru. Onaj u prizemlju cijele građevine spušten je na razinu pločnika rimskog foruma. Centralna komisija za proučavanje spomenika u Beču odobrila je nova sredstva za nastavak konzervatorskih radova 1880. godine. Potom je s glavnog ulaza uklonjen barokni portal i otkriven preromanički, što je učinjeno i u predvorju galerije, gdje je do glavnog ulaza razorena i pregradna stijena iza koje su otkrivena bočna vrata prema južnoj prigradnji. Tom su prilikom razorena i dva barokna luka sa stupom navrh stepenica. Zacijelo, tada je uređen sav prostor predvorja te su time, nakon tridesetak godina okončani radovi prenamjene, istraživanja i zaštite crkve. Njima je ona temeljito preuređena, oslobođena od novijih pregrada i podova, ožbukana, prekrivena novim krovom, oslobođena od gustog raslinja i sl. U cjelini, zahvat je sačuvao građevinu od daljnjeg pustošenja kome je bila izložena tokom prve polovice 19. st. i namijenjena funkciji koja je bitno pridonijela njezinu upoznavanju i populariziranju. Zatim, nakon rušenja oltara u crkvi pretvorenoj u skladište, sada je napravljen razorni odnos prema baroknom sloju uopće, što je svojstveno općem restauratorskom duhu tog vremena“.¹⁸⁷

Taj Vežićev opis zaštite i uklanjanja pojedinih dijelova navodi na razmišljanje što se dogodilo s antičkim slojem ove crkve, tj. Forumom.

Jasno je da biološka zaštita podržava nekoliko postupaka. Tako Talijanska povelja zaštite iz 1931. govori o nekoliko normi od kojih u ovom radu izdajmo, a vezana su za sv. Donata: „2.obnova prvobitnog oblika (tzv. repristinacija) koju zahtjevaju povijesno-umjetnički razlozi može se dopustiti samo ako je zasnovana na točnim podacima i ako izvorni elementi prevladavaju na onima koji su rekonstruirani. 3. na arheološkim spomenicima nisu dopuštene

¹⁸⁶ P. Vežić, 1985, str. 8.

¹⁸⁷ P. Vežić, 1985, str. 5.

nikakve rekonstruje, već u obzir dolazi samo rekompozicija djelova, tzv. *anastiloza*. (...) 5. potrebno je štiti sve povijesne slojeve, pa želja za stilskim jedinstvom ne smije voditi od odstranjivanju bitnih elemenata različitih stilova; dopušteno je stoga otvaranje zazidanih prozora i uklanjanje ranije ne primjerenih pregradnji, ali ni o tomu ne smije samo odlučivati autor projekta obnove. (...) 10. ne smiju s poduzimati arheološka iskopavanja ako prethodno nije osigurana zaštita, a sve nalaze treba sačuvati *in situ*".¹⁸⁸

Dakle, postavlja se nekoliko pitanja:

- Zašto se ne bi nastavila istraživanja temelja sv. Donata koji čuvaju antički sloj?
- Kako otkriti i očuvati što se nalazi ispod podnice sv. Donata?
- Kako predstaviti buduće pronađene nalaze ispod podnice?

Većina ozbiljnih istraživanja rađena su krajem 19. i početkom 20. st. i nakon ratnih razaranja, tj. 50-ih godina 20. st. pri obnovi grada Zadra. Međutim, još se u tu svrhu nisu koristile nove tehnologije 21. stoljeća. I postavlja se još pitanja:

- Jesu li istraživanja antičkoga sloja u Zadru završena?
- Mogu li se istraživanja nastaviti da bi se dobila konkretnija i jasnija slika izgleda Foruma?

U recentnoj hrvatskoj literaturi pisano je o istraživanjima oba važna simbola grada Zadra, kao što je crkva sv. Donata i antički Forum, no ipak postoje nesuglasja među stručnjacima u pogledu datacije, rekonstrukcije, posvećenosti pojedinačnih zidova i sl. Većina autora zapravo pretpostavlja neke od odgovora, te se najviše koriste oblici tipa: „moguće“, „vjerojatno“, „vjerujem da“, „pretpostavlja se“ itd.

Ipak, istražujući navednu literaturu pronađen je jedan članak čiji autor navodi da „dokazuje“ podrijetlo stupova u sv. Donata i njihove dimenzije dovodeći u pitanje dosadašnja istraživanja, stara skoro tri desetljeća, konkretno ona iznesena u knjizi P. Vežića „Crkva sv. Trojstva (sv. Donata)“ iz 1985.

Riječ je o autoru T. Vrkiću i njegovu članku „Neka novija zapažanja o crkvi sv. Donata u Zadru“ iz 2010. godine objavljen u časopisu *Zadarska smotra*, br- 3-4, str. 159-181.

Autor navodi: „U radu **sam dokazao** da dva stupa u prizemlju crkve ispred glavne apside ne pripadaju forumskom portikatu jer su stupovi na portikatu promjera 60 cm i visine 4,66 m, dok su oni u Donatu promjera 70 cm i visoki 5,80 cm“.¹⁸⁹ (...) „Jednu fazu gradnje još potvrđuje način zidanja temelja i zida rotunde te zapadnog nartekse koji su organski vezani, zatim izgled

¹⁸⁸ T. Marasović, 1983, str. 60-70.

¹⁸⁹ T. Vrkić, 2010, str. 159.

letena, kao i položaj i datacija drvenih greda pronađenih u podu galerije. Preciznim laserskim mjerenjem **utvrđio sam** da je tambur zakrivljen i najvjerojatnije je bio natkriven kupolom¹⁹⁰. Uglavnom takva istraživanja i objavljivanja dokaza stvaraju konfuziju i samo potvrđuju da su istraživanja antičkoga i srednjovjekovnoga sloja u Zadru prijeko potrebna.

Sama zadnja, i sv. Donat i Forum, pokazuju važnost i kao spomenika kulture, ali i „živih“ zdanja koji trebaju zaštitu, brigu i konkretnije dokaze njihove povijesti u cilju predstavljanja njihove prvotne namjene i sadašnjega uklapanja u suvremeni način života.

Iz svega navedenoga jasno je da je crkva sv. Donata izgrađena na antičkome sloju i tako, nažalost, onemogućila njegovo daljnje istraživanje. Međutim, i stariji antički sloj i noviji srednjovjekovni prožimaju se i stoga zahtjevaju skrb i zaštitu uvažavajući ih pojedinačno.

Važnost tih zadnja ne leži samo u činjenici da je broj artefakata jednoga sloja veći ili manji od drugoga, oba sloja i njihovi ostatci su jednako važni za kompletiranje povijesnih činjenica u cijelokupnu priču o njima samima. Iako je crkva sv. Donata promovirani simbol grada Zadra, jednaku pozornost u tom smislu zahtjeva i sam Forum, kao prvotni povijesni sloj.

Forum bez sv. Donata i sv. Donat bez Foruma nije moguće sagledati bez njihova jedinstva.

Iako je jedan sačuvaniji od drugoga, oba zadnja svjedoče o vremenu u kojem su nastala, načinu kako su nastala, zbivanjima koja su se događala na njima, u njima i oko njih, potrebno je istaknuti njihovu postojanost i monumentalnost, čime bi se potaknulo na cijelokupnu zaštitu oba sloja u onoj mjeri koja im potrebna uključujući sve sudionike podjednako, od državnih stručnih institucija i službi do običnih građana i posjetitelja staroga Zadra.

7. PRIJEDLOG ZAŠTITE I PROMIDŽBE ZADARSKOGA FORUMA

Preostali ulomci i fragmenti antičkoga Zadar, osim onih utkanih u crkvu sv. Donata, nalaze se danas izloženi na Poljani pape Ivana Pavla II. (ili su pohranjeni u muzejskim ustanovama). Međutim, oni nisu dovoljni zaštićeni niti su na tom trenutačnom lokalitetu označeni da pripadaju nekadašnjem zadarskom Forumu. Tako neoznačeni i nezaštićeni ostaju ne zapaženi slučajnim ili namjerni prolaznicima, posjetiteljima i turistima što je velika šteta jer imaju neprocjenjivu civilizacijsku vrijednost.

Međutim prikaz rekonstrukcije Foruma s pratećim zadnjima je problematičan jer je sačuvano puno manje arhitektonskih dokaza koji bi poslužili za jasniji, realniji izgled zdanja.

¹⁹⁰ Isto.

Drugim riječima, postoji više elemenata koji nedostaju nego onih koji se mogu vidjeti i dodirnuti.

Navedeno zapravo dokazuje da sama rekonstrukcija koja bi se koristila ne samo u promidžbene, turističke i edukativne svrhe, zahtjeva stručnu, usuglašenu i prihvatljivu reviziju s čvršćim dokazima.

U navedenim poglavljima ovoga rada prikazano je da se za pojedina zdanja, a i Forum u cjelini, mnogi znanstvenici, koji su se bavili antičkim Zadrom, ne slažu oko osnovnih graditeljskih parametara (datacija, položaj, posvećenost i sl.). A budući da svaka struka ima svoj etički kodeks, tako i etički kodeks interdisciplinarne sveze dviju struka povijest umjetnosti i arheologija ne dopušta „izmišljanja i pretpostavke.“

U tom smislu prijedlog predstavljanja Foruma kroz oblik makete bio bi prikaz pojedinačnih ulomaka tako da se ponudi njihova moguća rekonstrukcija s naglaskom da je to samo jedno od mogućih rješenja koje se može povezati s postojećim sličnim rekonstrukcijama sličnih zdanja, npr. u Rimu ili tadašnjoj Galiji.

Sačuvani artefakti poput stupova, kapitela, posvetnih natpisa i sl. ipak nisu dovoljno sačuvani i godinama nisu izloženi samo atmosferilijama (kiša, sunce, vlaga, sol), nego i neodgovornim građanima koji na njih sjedanju, skaču po njima, igraju se oko stupova i sl. Postavlja se pitanje njihove adekvatne zaštite i boljega i stručnijega načina skrbi o njima jer sadašnje stanje pokazuje nemar pa čak i stručnu neodgovornost za artefakte zadarskoga Foruma koji propadaju i može se reći nepovratno uništavaju.

Zbog toga smatram da se spomenici moraju izolirati dovoljno „daleko“ da ih, kako ljudi tako i vrijeme, ne bi uništavali, a opet da su dovoljno blizu da ostvare kontakt sa suvremenicima i tako prenesu svoje značenje. A prvo je značenje Foruma bilo da je to mjesto susreta, važnih sastanaka i događaja. Dakle, glavni, najposjećeniji trg – mjesto „viđenih i viđenoga“.

Ta tradicija bi se mogla promovirati, što potvrđuje i suvremeni način života – „susreti i kava na Forumu.“

U ovom radu dat će se nekoliko alata, kojim bi se moglo bolje promovirati Forum i njegovi prateći objekti, način života u njemu i sl. kao živoga muzeja na otvorenom, kao vrste oživljavanje i revitalizacije ovoga zdanja:

Ovdje je predstavljeno šest promidžbenih alata:

1. maketa, mape, znakovi signalizacije i upute
2. virtualna šetanja
3. večer gladijatorskih igara
4. prodaja adekvatnih suvenirna

5. gastronomija i kulinarstvo
6. multimedijalne aplikacije – uporaba interaktivnih videokioska

7.1. Maketa, mape, znakovi signalizacije i uputa

Postavljanje makete rekonstrukcije lokaliteta (npr. digitalna 3 D maketa) pomoglo bi vizualizirati izgled nekadašnjega Foruma s njegovim zdanjima. Tako bi bila omogućena i edukacija i bolje razumijevanje samoga zadnja kao zamišljene cjeline nastale od realnih fragmenata kao što su: sarkofazi, stupovi, posvetni natpisi i sl.

Moglo bi se posjetiteljima ponuditi i makete, kao izdvojeni medij, koje bi prikazivale izgled pojedinačnih zdanja foruma, npr. hrama, oratorija, zdenca, dvorišnog dijela i sl., ako posjetitelji ne žele saznati o antičkom Zadru kroz virtualnu stvarnost (virtualna šetnja).

To se također povezuje za sustav informativnih višejezičnih ploča koje bi objašnjavale namjenu zdanja. Uvođenjem znakova signalizacije i uputa po svim važnim lokalitetima, omogućilo bi se lakše snalaženje posjetitelja na lokalitetu i njegovo okolici. Te informativne ploče imale bi prilagođene informacije o određenom zdanju ili lokalitetu napisane pojednostavljenim i publicističkim stilom razumljivim široj publici.

Cilj bi tih sitnih, ali važnih promidžbenih alata, bio privući publiku da se više zainteresira za povijest antičkoga Zadra i da joj se potakne znatiželja za nju.

7.2. Virtualna šetanja

Uz makete kao stručno-informativni medij, mogle bi se uvesti i zanimljivosti koje bi poticale ljude na posjet Zadru i njihov ponovni dolazak kao što je virtualna šetnja kao vrhunska multimedijaska marketinška tehnologija. Koristeći taj marketinški alat posjetiteljima Foruma – korisnicima bilo bi omogućeno trodimenzionalno računalno kretanje snimljenim kroz grad gledajući idealnu rekonstrukciju mjesta, ulica, trgovina, hramova i općenito života u antičkom Zadru. Tako bi se korisnicima moglo približiti bar jedan mali dio zadarske antike.

7.3. Večeri gladijatorskih igara

Taj bi alat uključivao repliku antičkih zabava održavanih na Forumu. Uz ostalo, cilj bi mu bio predstaviti tradicionalnu odjeću i oružje toga doba kako bi se stvorio doživljaj stvarnoga. Mogao bi uključivati i niza stručnih predavanja, izložba, radionica za odrasle i djecu, prezentacije rimske kuhinje, izradu antičkih frizura, antičke igre i gladijatorske borbe. Taj bi alat uključio i više sudionika poput restorana, institucija, kazališta i sl.

7.4. Prodaja adekvatnih suvenira

U svim bivšim antičkim gradovima po Italiji prodaju se suveniri zaštitnika gradova, umjetnika i njihovih djela (Michelangelov David u Firenzi) i drugih oblika koji služe u promotivne svrhe.

Upravo bi se na lokalitetu pred Forumom mogli postaviti štandovi sa suvenirima koji predstavljaju zdanja Foruma, skulpture cara Augusta i Tiberija, antičkoga nakita i sl. Nažalost, to nije na dohvata ruke posjetiteljima i turistima jer za odljeve skulptura, replike prstenja, fibule, naušnice i ostalog nakita itd. trebaju ići u Arheološki muzej, nedaleko od Foruma.

7.5. Gastronomija i kulinarsstvo

Taj alat bi mogao biti izvođen u sklopu nastave na kolegiju „Kulinarsstvo u starome Rimu“ Odjela za klasičnu filologiju u kojem bi se studenti proučavajući antičke recepte okušali u njihovu pripravljanju i kasnije predstavljanju javnosti. Mogli bi se predstaviti: sastojci, načini njihove pripreme, namjena pojedinih jela koji su se služili u razne prigode toga doba.

Sve bi se moglo predstaviti samostalno (štanđ) ili u sklopu kakva već navedena alata / manifestacije zajedeno (u sklopu gladijatorskih igara).

7.6. Uporaba multimedijalnih aplikacija – uporaba interaktivnih videokioska i mobilnih telefona

Razvoj internetskih tehnologija i društvenih mreža promijenio je tradicionalni marketing i uveo je nove metode komunikacije – tzv. dvosmjernu komunikaciju koja očekuje povratnu informaciju i sudjelovanje korisnika. Dakle, moderna digitalna tehnologija može se koristiti i u promotivne svrhe zadnja Foruma. Uporaba je multimedijalnih aplikacija postala pravilo u svim novijim muzejskim prostorima.

Tako bi se na Forum mogli postaviti videokiosci s aplikacijama poput video igrica pogodnih i za djecu i za odrasle. Igrica bi bila namijenjena pojedinačnoj ili skupnoj igri, a uključivala bi najvjernije rekonstruiran Forum sa zdanjima i mnoge opcije za igru i učenje, tipa: pronalazak arheoloških iskopina, kviz o poznavanju Foruma, kuhanje antičkih delicija ili jela prema uputama i sl.

Uz videokiosk koji bi sadržavao aplikaciju s raznim alatima kao što je zrcalo u kojem sami sebe mogu oblačiti u odjeću tadašnjih careva i građana Rimskoga carstva, vojnika, gladijatora, robova, bogova i božica i ostalih likova iz rimske ikonografije i kulture. Program toga digitalnog alata daje mogućnost da korisnik odabere lik izradi u obliku fotografije koju šalje

na svoju elektroničku poštu ili svoj profil na društvenim mrežama i tako vrši promociju i sebe i grada Zadra – uporaba mobilne multimedijske aplikacije s videokioskom.

8. ZAKLJUČAK

Antički Zadar s razvijenom komunalnom infrastrukturom, posjedovao je gotovo sva važna zdanja tadašnjega rimskog grada što danas svjedoče njihovi pronađeni ulomci. Iako ih je do danas ostalo vrlo malo, može se zaključiti da je antički Jader imao sva obilježja tadanje moderne rimske kolonije. Sam položaj poluotoka, i predrimsko naselja na njemu, bila je izvrsnom podlogom da stari Rimljani iskoriste prednosti koje su zatekli za gradnju svoje najveće kolonije u provinciji Dalmaciji. Upravo arhitektura antičkoga Zadra, pravokutni izgled Foruma s kapitolijem podignutim na najvišem dijelu poluotoka, pravilan raster ulica svjedoči o rimskoj gradnji koja se širila diljem cijeloga Carstva.

No vremenom je antička ostavština našla svoju primjenu u drugoj arhitekturi, temelji i ulomci postali su dio drugih zdanja, npr. spolije postavljene u crkvu sv. Donata, ili su u drugim razdobljima, npr. srednjem vijeku, imali posve drukčiju funkciju poput stupova, što svjedoči npr. stupa srama.

Iako je antičkih ulomaka i temelja do danas sačuvano vrlo malo, oni nažalost nisu dovoljno ni zaštićeni: fragmenti na forumu postavljeni su neadekvatno, izloženi su atmosferilijama ili su skladišteni u depo muzejima.

Osim toga, danas jedva da ima kakav informativni trag, kakva turistička oznaka ili informacija da se tu nalazio Forum ili neki njegov arhitektonski element. Ne postoje mape, smjernice, oznake i makete s podacima što se to točno nalazi na zadarskom Forumu i zašto je on tako važan za današnji grad Zadar, njegov izgled, povijest, kulturu i općenito način života.

Isto tako ni postojeći temelji i ulomci Foruma nisu iskorišteni ni u turističkom smislu. Iako imaju ogroman promidžbeni potencijal, nažalost stoje neiskorišteni bez popratne priče o njima samima, njihove povijesti i bilo kakva podatka – stoje poput nijemih svjedoka povijesti i vremena iz kojeg potječu.

Nisu prikazani ni tlocrti, ni rekonstrukcije koje bi dočarale izgled antičkoga Zadra i pojedinačnih njegovih graditeljskih dijelova.

Nažalost, ovdje se može ukazati i na nemar jer iznad Foruma, na kapitoliju, nalazi se jedna jedina mapa oštećena, nečitka, zabačena i nepristupačna.

I to govori o odnosu prema baštini s jedne strane i modernom životu, svih onih suvremenika uključenih u život Zadra posebice državnih institucija za zaštitu spomenika, turističke zajednice i na kraju samih građana, s druge strane.

Grad na poluotoku autentičan u svojim graditeljskim zdanjima, izoliran i okružen morem, u sebi nosi dugu tradiciju i povijest prožetu raznolikim kulturama gdje je svaka od njih ostavila svoj trag i tako oblikovala ono što se danas vidi u Zadru.

Od najrazrušenijeg grada u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata do jednoga od najljepših dalmatinskih gradova danas, Zadar bi, posebice njegov antički dio, mogao postati još ljepši i reprezentativniji svima koji u njemu borave ili žive.

9. LITERATURA

1. Antolović, J. (1999). *Ekonomsko vrednovanje graditeljske baštine*. Zagreb: Mikrorad d.o.o.
2. Barišić, M. i Marinković, V. (2011). Fenomen antičkih spolija – problem zaštite i prezentacije. *Kulturna baština*, (37), 317-338. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/90030>.
3. Cambi, N. (1991). Jedan antički portret iz Arheološkog muzeja u Zadru i recepcija stila rimskog republikanskog portreta na istočnoj obali Jadrana. *Diadora* 13, Zadar, 103-145.
4. Cambi, N. (2002). *Antika*. Zagreb : Naklada Ljevak.
5. Cambi, N. (2010). Dalmatinski gradovi na Trajanovom stupu u Rimu. *Scripta Branimiro Gabričević dicata* / Dukić, Josip ; Milošević, Ante ; Rapanić, Željko (ur.). Trilj: Kulturno društvo Trilj, 135-158
6. Deranja Crnokić, A. (2013). Nastanak Registra kulturnih dobara – povijest i sadašnjost inventariziranja kulturne baštine u Hrvatskoj. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, (37/38), 25-38. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/149218>.
7. Fadić, I. (1986). Ime prokonzula Tamphila Vale na zdencu foruma Jadera. *Arheološki vestnik* 37, Ljubljana, 409-434.
8. Fadić, I. (2003). Zdenci antičkog Jadera. *Histria antiqua* : časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologija, 10, 263-276.
9. Feilden, B.N. (2003). *Conservation of Historic Buildings*. London. Treće izdanje.
10. Giunio, K. A. (1999). Neke bilješke o zadarskom forumu i kapitoliju. Pula: *Histria Antiqua* 5, 55-66.
11. Giunio, K. A. (2005). Carski kult u Zadru. Pula: *Histria Antiqua*, vol. 13., 167-177.
12. Giunio, K. A. (2008)^a. Skulpture nimfi iz Jadera. Sveučilište u Zadru: *Archaeologia Adriatica*, Vol. 2 No. 1, 151-160.
13. Giunio, K. A. (2008)^b: Zadar – Poljana pape Ivana Pavla II, Zaštitna arheološka istraživanja 2006./2007. Zagreb, Ministarstvo kulture: *Hrvatski arheološki godišnjak* 4. 406-408.

14. Jadrić, I. i Miletić, Ž. (2008). Liburnski carski kult. *Archaeologia Adriatica* 2 (1), Zadar, 75-90. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/37002>
15. Jeličić-Radonić, J. (2014). *Urbanizam i arhitektura rimske Dalmacije*. Split : Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
16. Jović, V. (2010). Jugoistočni potez zadarskih zidina, povijesni razvoj od antike do kasnog srednjeg vijeka. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 52 / 2010, 79-119.
17. Marasović, T. (1983). *Zaštita graditeljskog nasljeđa*. Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb. Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru, OOUR. Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, poslijediplomski studij graditeljskog nasljeđa.
18. Marasović, T. (1985). *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*. Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb. Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru, OOUR. Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, poslijediplomski studij graditeljskog nasljeđa.
19. Maršić, D. i Glavan, M. D. (2015). Dva primjerka arhitektonske dekoracije u formi pilastra iz Jadera i Enone, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (57), 41-91. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/148884>.
20. Merćep, I. (2005). Natječaj za regulacijsku osnovu Zadra iz 1953. Pedeset godina poslije, *Prostor* br. 13, br. 1 (29), 67-76. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/10740>.
21. Mlikota, A. (2021). *Zadar – obnova i izgradnja nakon razaranja u Drugome svjetskom ratu*. Zagreb: Školska knjiga.
22. Petricioli, I. (1958). Dva tisućljeća zadarskog urbanizma. *Urbanistički biro* (2) 2, 65-71.
23. Ratković Aydemir, D.; Boljat, L.; Draženović, M.; Klarić Vujović, I.; Kuka, M.; Polajnar, K.; Horvat, Smrekar, A.; Breg Valjavec, M. i Prah, K. (2020). *Priročnik Za Interpretaciju Dediščine*, Založba ZRC, 1. izdanje, Ljubljana.
24. Rukavina, M.; Obad Šćitaroci, M. (2016). Urban integration of archeological heritage in Zadar. *Annales. Series historia et sociologia*, 27 (2017), 2; 329-348. doi: 10.19233/ASHS.2017.22.
25. Sinobad, M. (2007). Kapitolijski hramovi u Hrvatskoj. *Opvscvla archaeologica* 31 (1), 221-264. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/26723>.
26. Suić, M. (1965). Orijentalni kultovi u antičkom Zadru. *Diadora* : glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, sv. 3, 91-128.
27. Suić, M. (1976). *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb: Institut za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, Studije iz historije urbanizma, knjiga 1.

28. Suić, M. (1981). *Prošlost Zadra – Zadar u starom vijeku*. Zadar.
29. Suić, M. (1992). Episcopus cressensis-iterum. *Croatica Christiana periodica*, Vol. 16 No. 30, 11-35.
30. Suić, M. (2003). Antički grad na istočnom Jadranu. 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Golden Marketing.
31. Urbanex (2012). *Analitička podloga plana upravljanja povijesnom jezgrom grada Zadra*. Naručitelj Grad Zadar.
32. Vežić, P. (1985). *Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru*. Zagreb : Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, prilog uz broj 8/9 1983.
33. Vežić, P. (2016). Zdenac prokonzula Tamphila Vaale na forumu u Zadru, *Diadora*, 30. (30.), 97-107. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/176728>.
34. Vežić, P. (2017). Kolona na forumu – berlina na Kampi, *Diadora*, vol. 31. (31.), 109-128. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/196789>.
35. Vrkić, T. (2010). Neka novija zapažanja o crkvi sv. Donata u Zadru, *Zadarska smotra* 3-4, 159-181. Matica hrvatska Zadar.

Mrežni izvori

- Citiranje: principat. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 5.6.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/principat>
- *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 11.6.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/trijem>
- Citiranje: Kapitolij. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 14.6.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/kapitolij>>.
- <https://www.britannica.com/place/Croatia>
- <http://struna.ihjj.hr/naziv/taberna/47175/#naziv>
- <http://struna.ihjj.hr/naziv/trijem/46395/#naziv>
- <http://struna.ihjj.hr/naziv/bazilika/48032/#naziv>
- <http://struna.ihjj.hr/naziv/zdenac/9147/#naziv>
- <https://www.zakon.hr/z/340/Zakon-o-za%C5%A1titi-i-o%C4%8Duvanju-kulturnih-dobara>

- Online izdanje Večernjega lista od 1. rujna 2012, autor Frane Šarić
<https://www.vecernji.hr/vijesti/u-jezeru-ispred-crkve-u-zadru-igrali-vaterpolo-i-lovili-ribu-448165>

10. POPIS SLIKA

Slika 1. Prikaz matrice antičkog rastera ulica (preuzeto iz članka M. Matešić, M. Ursić, Urbano naslijeđe grada Zadra kroz stoljeća, 2014.)

Slika 2. Prikaz iz ptičje perspektive (preuzeto s <https://zadarskilist.novilist.hr/zadar-zupanija/za-dan-grada-zadra-kulturni-i-zabavni-program/>)

Slika 3. Moguća rekonstrukcija zadarskoga foruma (preuzeto s <https://magic-croatia.hr/izleti/razgled-antickog-grada-zadra/>)

Slika 4. Ploče koje se sužavaju sa strana dok su po sredini šire (foto: Nina Čolić)

Slika 5. Dva reda stepenica visinske razlike 20 cm (foto: Nina Čolić)

Slika 6. Pogled na poljanu Pape Ivana Pavla II (foto: Nina Čolić)

Slika 7. Plan grada i raster ulica (preuzeto s <https://shophr.sandeepackers.com/category?name=zadar%20turisticka%20mapa>)

Slika 8. Pogled na taberne iz ptičje perspektive (preuzeto s <https://www.absolute-croatia.com/zadar/attractions/roman-forum>)

Slika 9. Pogled sa zvonika na taberne na koje su nasjele starokršćanska bazilika i crkva sv. Stošije (preuzeto s <https://hkm.hr/sakralna-bastina/140545/>)

Slika 10. Nimfej, javna fontana (foto: Nina Čolić)

Slika 11. Kip ležeće nimfe iz nimfeja (preuzeto iz članka K. A. Giunio, Skulpture nimfi iz Jadera, 2008.)

Slika 12. Bunar u nimfeju (foto: Nina Čolić)

Slika 13. Fragment polukružnog kasetiranog svoda koji je krasio nimfej (foto: Nina Čolić)

Slika 14. Pod od opeka u nimfeju (foto: Nina Čolić)

Slika 15. Rekonstrukcija foruma gdje je vidljiv trijem (preuzeto iz članka M. Matešić, M. Ursić, Urbano naslijeđe grada Zadra kroz stoljeća, 2014.)

Slika 16. Prikaz pilastra s likom Pana (preuzeto iz članka N. Cambi, Ograda na aserijatskom forumu, 2003.)

Slika 17. Tragovi baza stupova južne kolonade na gornjoj rubnoj stepenici (foto: Nina Čolić)

Slika 18. Prikaz sivo-plavih i zelenih stupova trijema (foto: Nina Čolić)

Slika 19. Dva u cijelosti sačuvana antička stupa danas smještena kao spoliji crkve sv. Donata (preuzeto s <https://benediktinke-zadar.com/grad-zadar/hrvatska/crkva-sv.-donata>)

Slika 20. Prikaz dijela monumentalnog pilastra s likom Jupitera-Amona (foto: Nina Čolić)

Slika 21. Prikaz dijela monumentalnog pilastra s likom Jupitera-Amona (foto: Nina Čolić)

Slika 22. Prikaz monumentalnog pilastra s likom Gorgone (preuzeto iz članka N. Cambi, Ograda na aserijatskom forumu, 2003.)

Slika 23. Sačuvana kolona na forumu, tzv. Stup srama (foto: Nina Čolić)

Slika 24. Prikaz stepenaste stube i baze kolone (foto: Nina Čolić)

Slika 25. Prikaz trupa kolone i ugradbena mramorna ploča s prikazom latinskog križa (foto: Nina Čolić)

Slika 26. Prikaz druge kolone ugrađene u temelje crkve sv. Donata (preuzeto iz P. Vežić, Kolona na forumu – berlina na kampi, 2017.)

Slika 27. Prikaz antičkog korintskog kapitela poviše kojeg je srednjovjekovni grifon (preuzeto iz P. Vežić, Kolona na forumu – berlina na kampi, 2017.)

Slika 28. Prikaz severijanske bazilike iz ptičje perspektive (preuzeto s <https://www.antenazadar.hr/clanak/2016/08/doznajte-vise-o-simbolu-nasega-grad-a-sv-donatu/>)

Slika 29. Prikaz natpisa na zdencu prokonzula Tamphila Vale (preuzeto iz članka I. Fadić, Ime prokonzula Tamphila Vale na zdencu foruma Jadera, 1986.)

Slika 30. Prikaz tlocrta zadarskog foruma s pogledom na hram na zapadu (preuzeto iz članka M. Sinobad, Kapitolijski hramovi u Hrvatskoj, 2007.)

Slika 31, 32 i 33. Postupno snižavanje terena s južne prema sjevernoj strani (foto: Nina Čolić)

Slika 34. Fino oblikovani klesanci od bijelog kamena na čeonj strani kapitolija (foto: Nina Čolić)

Slika 35. Stupovi na kapitoliju (foto: Nina Čolić)

Slika 36. Mjesto gdje se vršio obred taurobolije (foto: Nina Čolić)

Slika 37 i 38. Utor gdje je otjecala životinjska krv (foto: Nina Čolić)

Slika 39. Spolije antičkih fragmenata ugrađene u crkvu sv. Donata – baza stupa okrenuta naopako kako bi činila kapitel (preuzeto s <https://benediktinke-zadar.com/grad-zadar/hrvatska/crkva-sv.-donata>)

Slika 40. Forum u Drugom svjetskom ratu (preuzeto s <https://ezadar.net.hr/kultura/2484365/nadanasnji-dan-saveznicko-bombardiranje-zadra/>)

Slika 41. Prikaz plana zadarskog foruma postavljenog iznad sjevernih stepenica kapitolija (foto: Nina Čolić)

Slika 42. Baze stupova na kapitoliju foruma spojene do gradskog parkinga (foto: Nina Čolić)

Slika 43. Stanje foruma nakon kiše (foto: Nina Čolić)

Slika 44. Prikaz oštećenog reljefa od soli na stupu srama (foto: Nina Čolić)

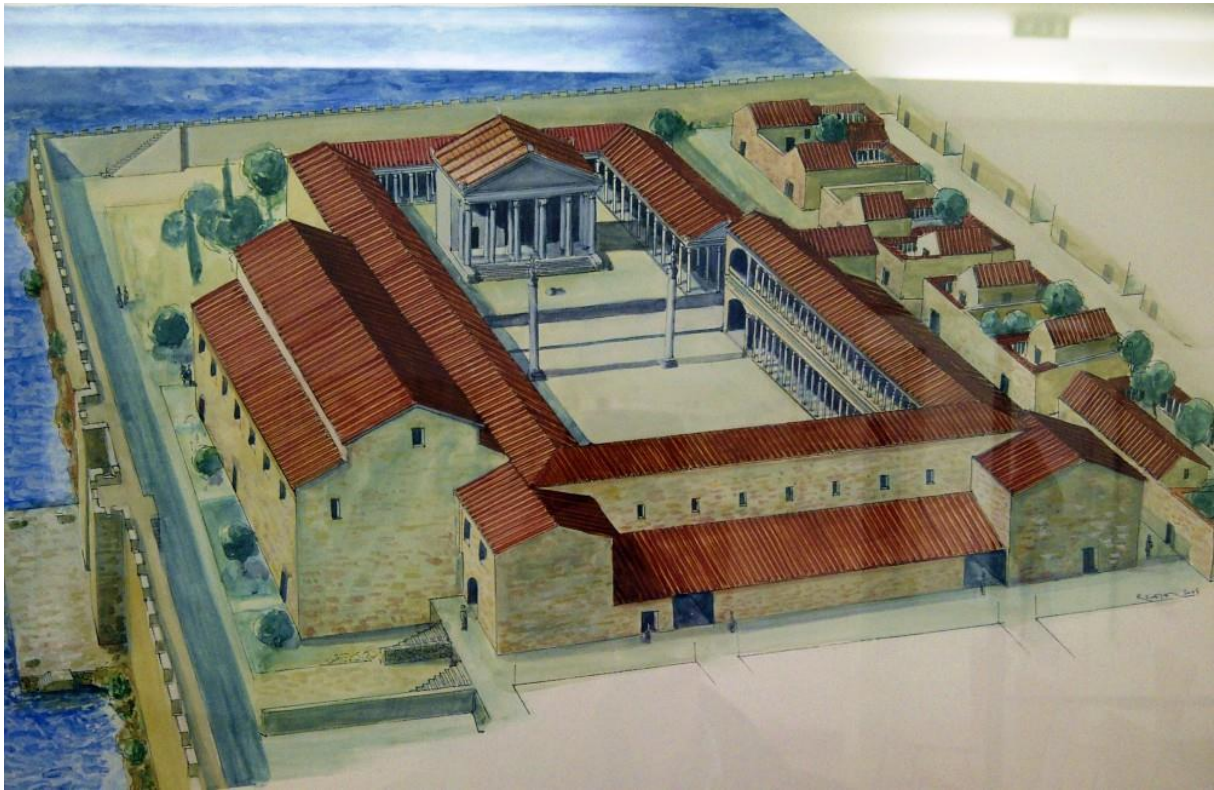
11. LIKOVNI PRILOZI

Slika 1. Prikaz matrice antičkoga rastera ulica

Slika 2. Prikaz foruma iz ptičje perspektive

Slika 3. Moguća rekonstrukcija zadarskoga foruma

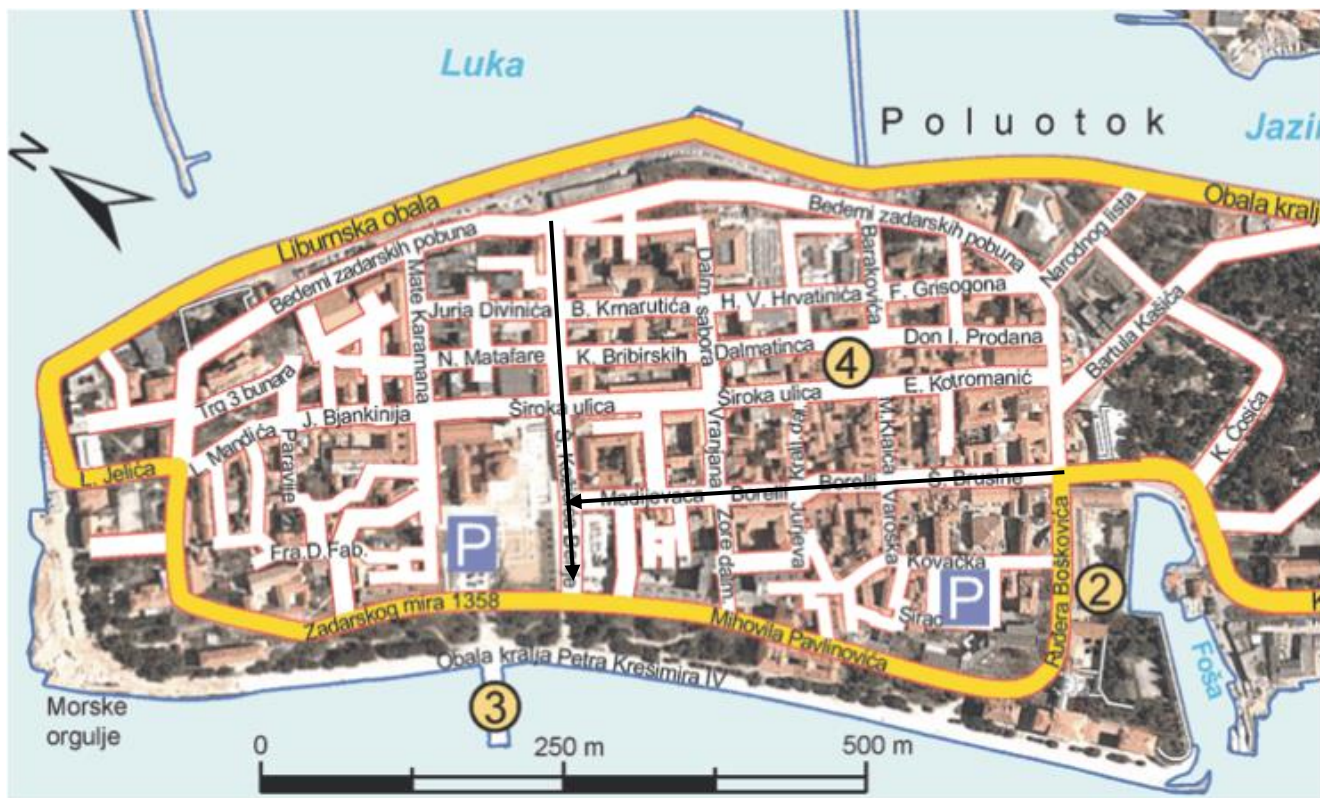
Slika 4. Ploče koje se sužavaju sa strana dok su po sredini šire

Slika 5. Dva reda stepenica visinske razlike 20 cm

Slika 6. Pogled na poljanu Pape Ivana Pavla II

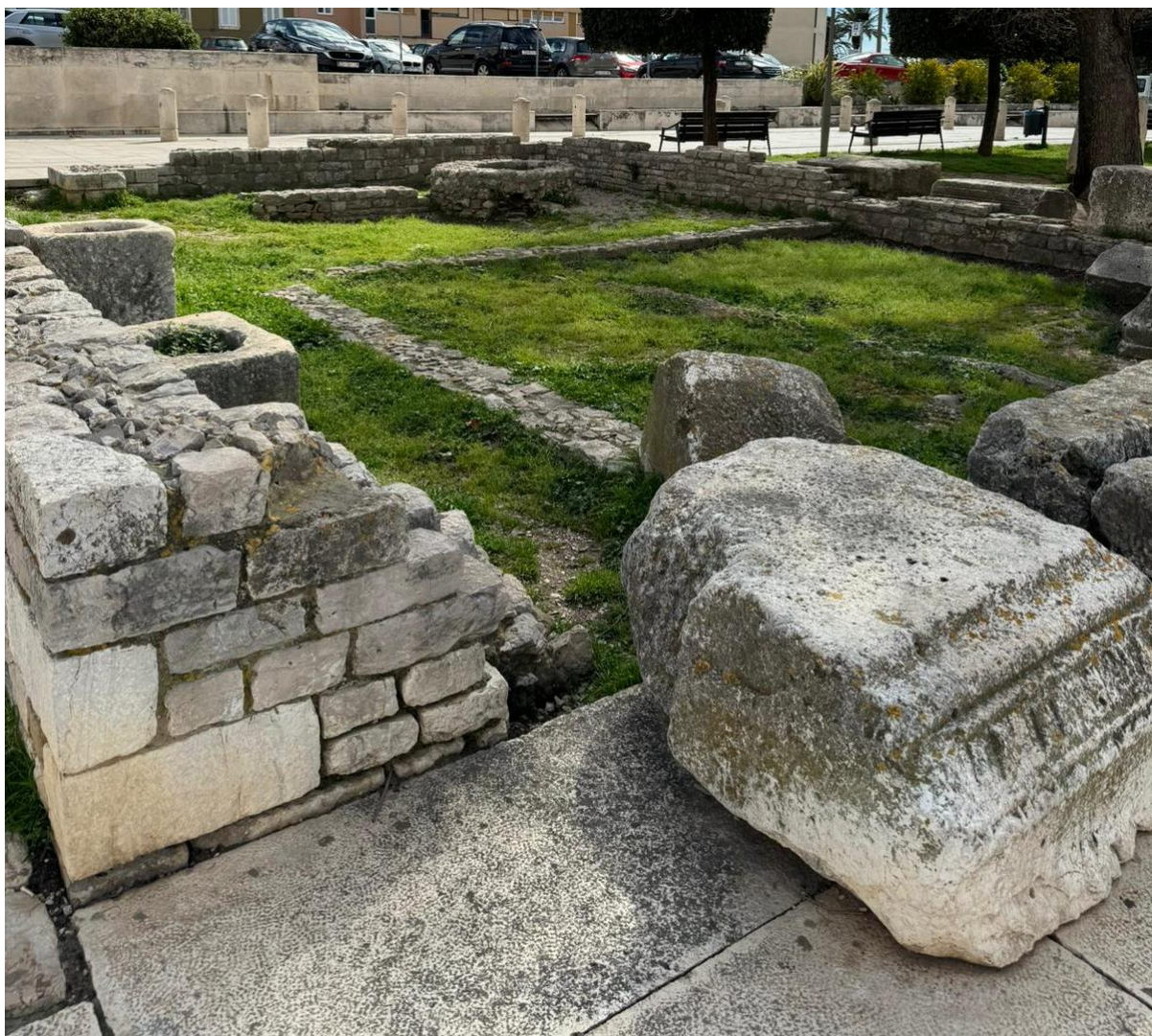
Slika 7. Plan grada i raster ulica

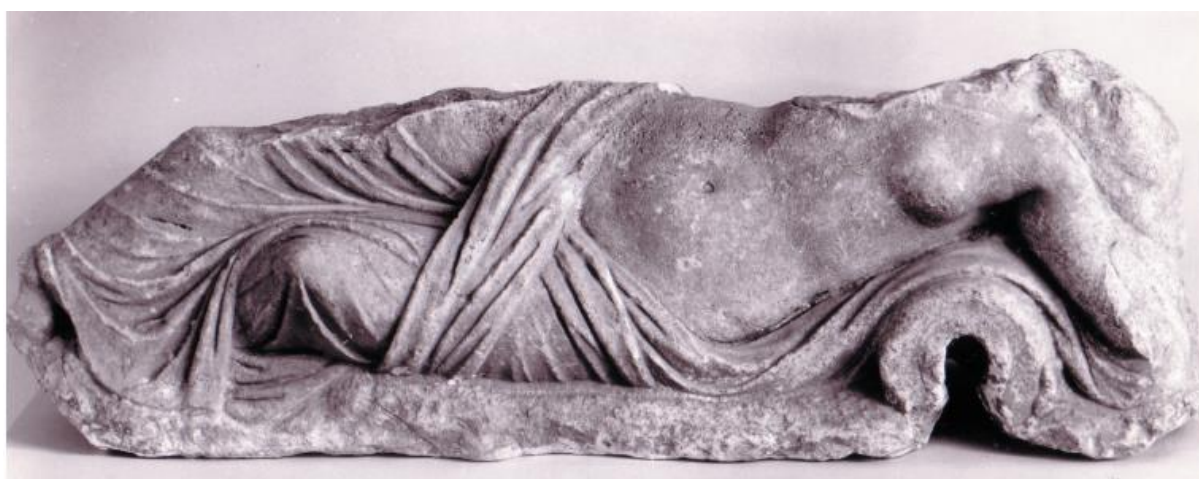
Slika 8. Pogled na taberne iz ptičje perspektive

Slika 9. Pogled sa zvonika na taberne na koje su nasjele starokršćanska bazilika i crkva sv. Stošije

Slika 10. Nimfej, javna fontana

Slika 11. Kip ležeće nimfe iz nimfeja

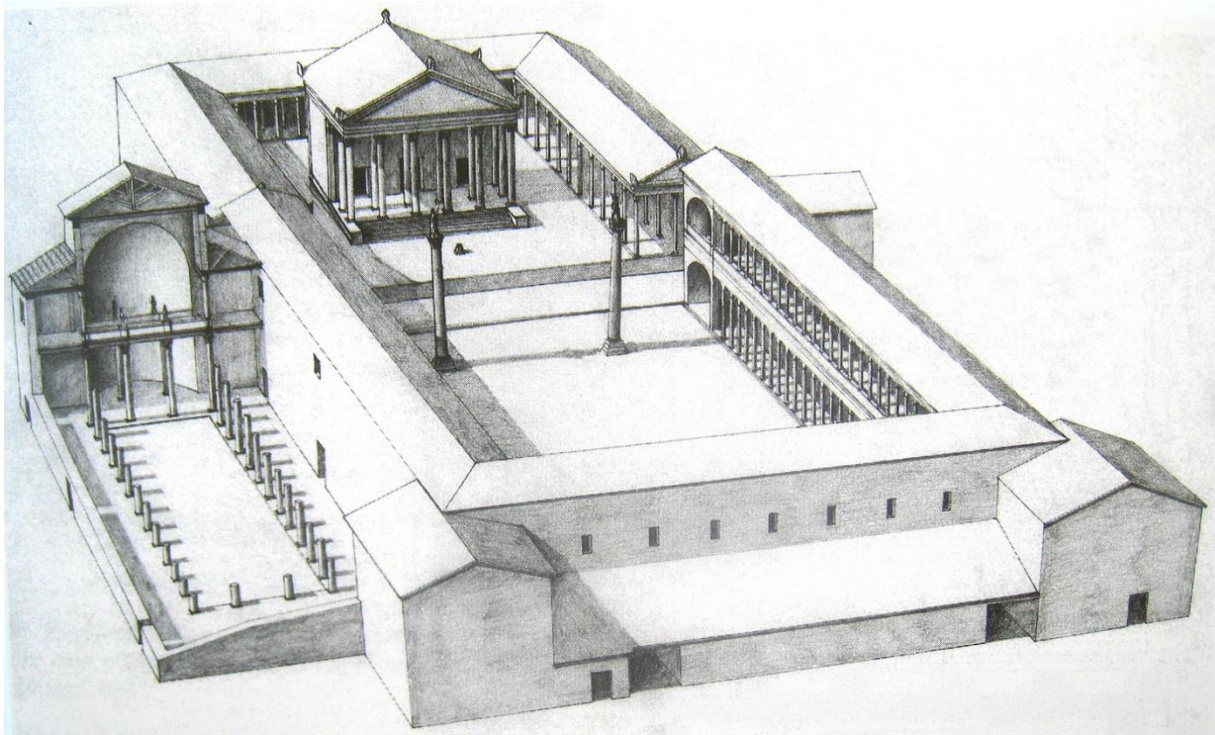
Slika 12. Bunar u nimfeju

Slika 13. Fragment polukružna kasetiranoga svoda koji je krasio nimfej

Slika 14. Pod od opeka u nimfeju

Slika 15. Rekonstrukcija foruma gdje je vidljiv trijem

Slika 16. Prikaz pilastra s likom Pana

Slika 17. Tragovi baza stupova južne kolonade na gornjoj rubnoj stepenici

Slika 18. Prikaz sivo-plavih i zelenih stupova trijema

Slika 19. Dva u cijelosti sačuvana antička stupa danas smještena kao spoliji crkve sv. Donata

Slika 20. Prikaz dijela monumentalnoga pilastra s likom Jupitera-Amona

Slika 21. Prikaz dijela monumentalnoga pilastra s likom Jupitera-Amona

Slika 22. Prikaz dijela monumentalnoga pilastra s likom Gorgone
piona

Slika 23. Sačuvana kolona na Forumu, tzv. Stup srama

Slika 24. Prikaz stepenaste stube i baze kolone

Slika 25. Prikaz trupa kolone i ugradbena mramorna ploča s prikazom latinskoga križa

Slika 26. Prikaz druge kolone ugrađene u temelje crkve sv. Donata

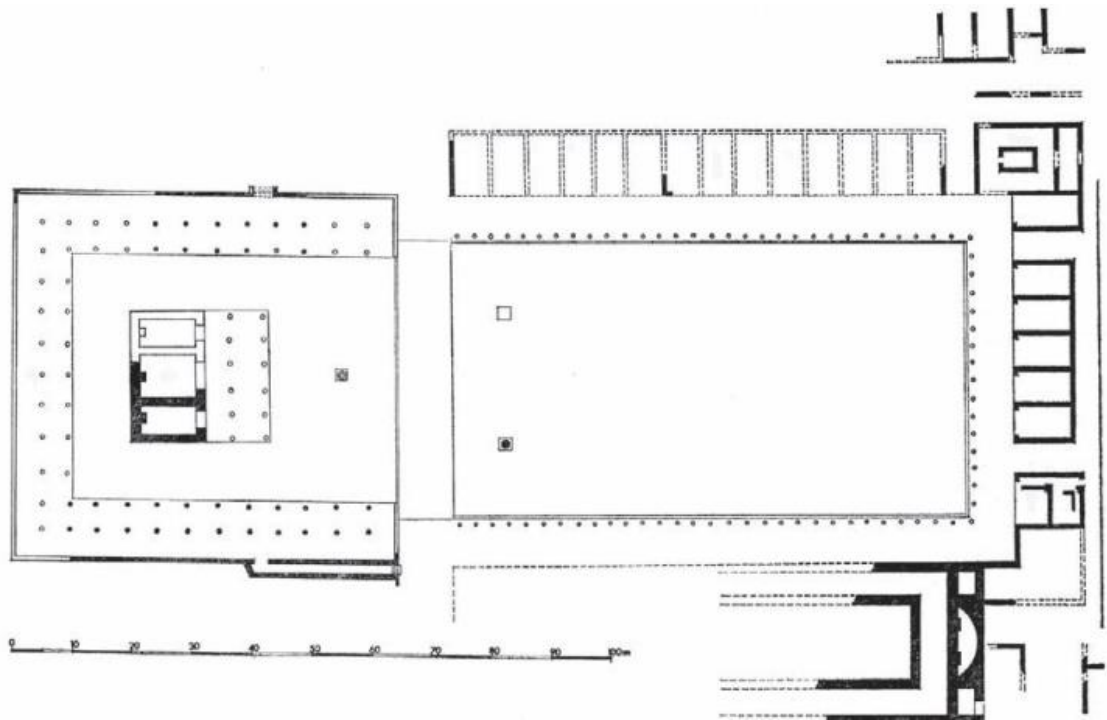
Slika 27. Prikaz antičkoga korinskog kapitela poviše kojeg je srednjovjekovni grifon

Slika 28. Prikaz severijanske bazilike iz ptičje perspektive

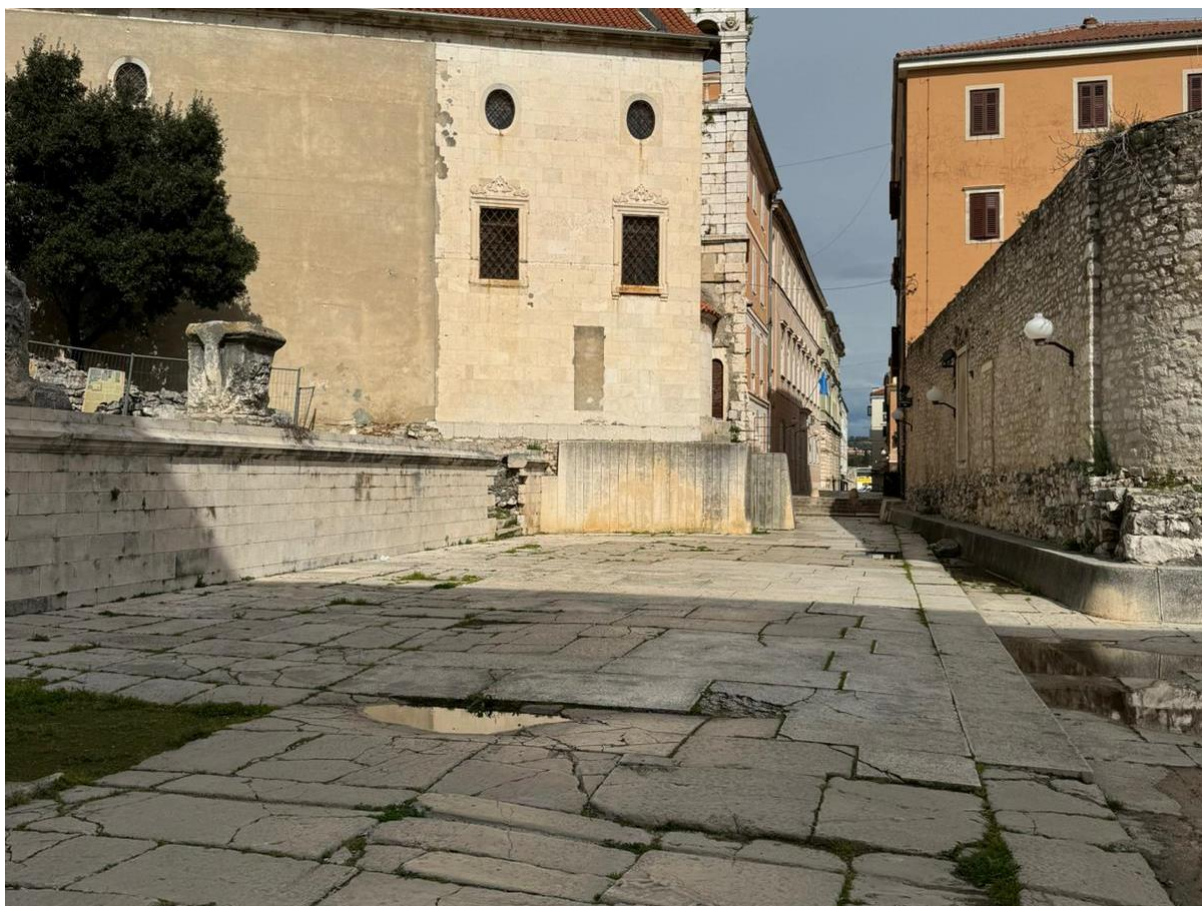
Slika 29. Prikaz natpisa na zdencu prokonzula Tamphila Vale

Slika 30. Prikaz tlocrta zadarskoga foruma s pogledom na hram na zapadu

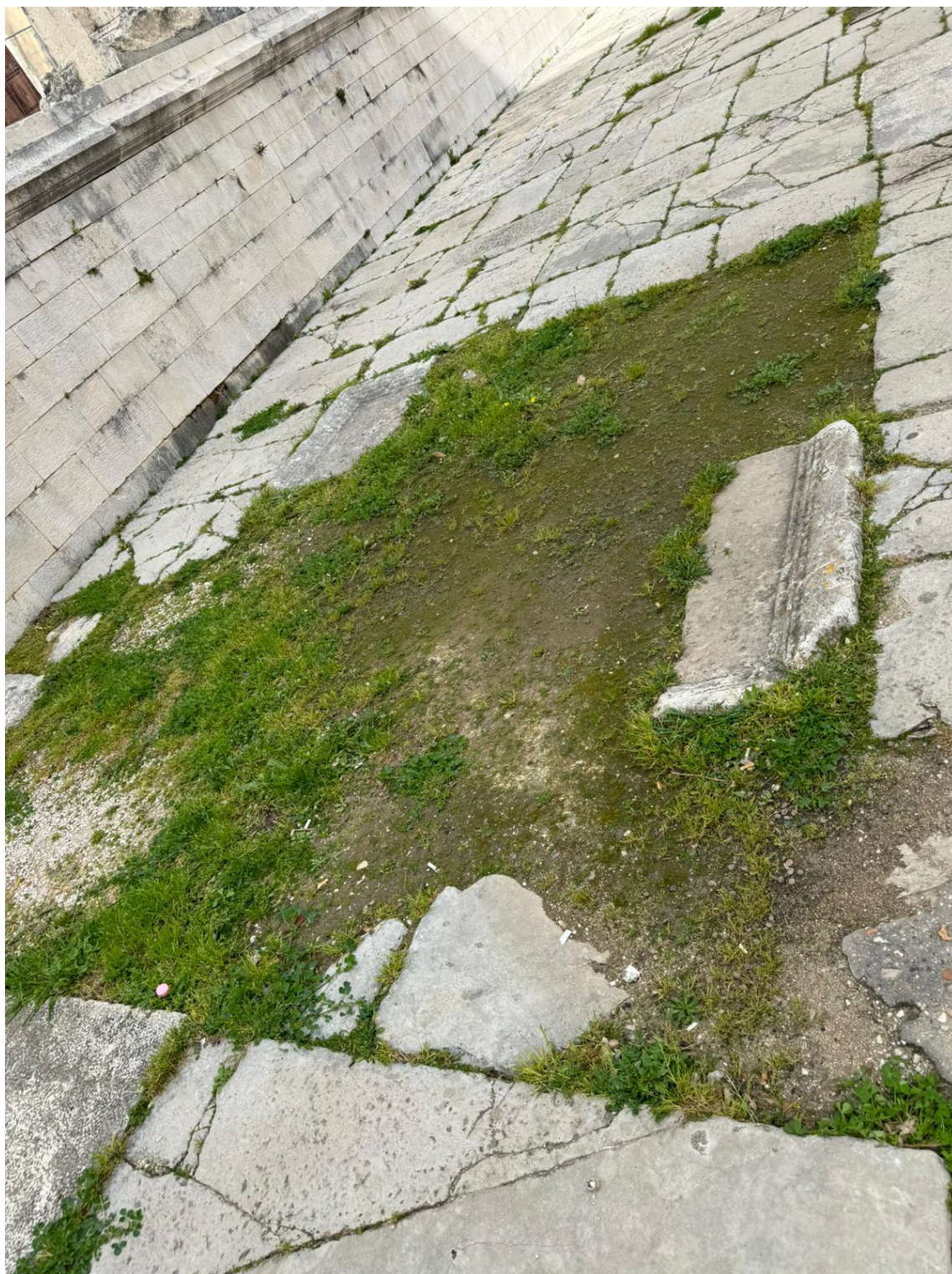
Slika 31, 32 i 33. Postupno snižavanje terena s južne prema sjevernoj strani

Slika 34. Fino oblikovani klesanci od bijeloga kamena na čeonj strani kapitolija

Slika 35. Stupovi na kapitoliju

Slika 36. Mjesto gdje se vršio obred taurobolije

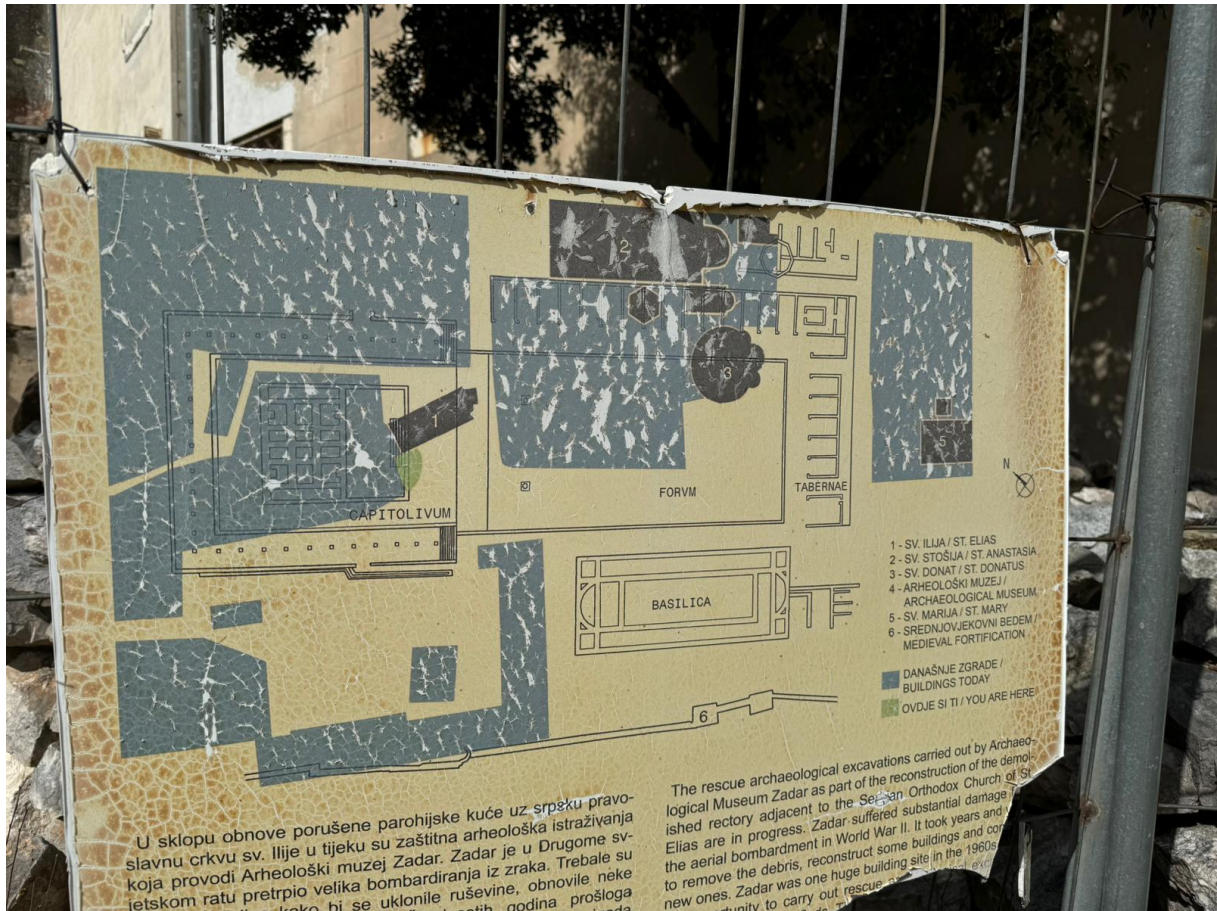
Slika 37 i 38. Utor gdje je otjecala životinjska krv

Slika 39. Spolije antičkih fragmenata ugrađene u crkvu sv. Donata – baza stupa okrenuta naopako kako bi činila kapitel

Slika 40. Forum u Drugom svjetskom ratu

Slika 41. Prikaz plana zadarskoga foruma postavljena iznad sjevernih stepenica kapitolija

Slika 42. Baze stupova na kapitoliju foruma spojene do gradskoga parkinga

Slika 43. Stanje foruma nakon kiše

Slika 44. Prikaz oštećenog reljefa od soli na stupu srama

12. SADRŽAJ NA ENGLISKOME JEZIKU

PROTECTION AND PRESENTATION PROCEDURE OF THE ZADAR FORUM

The Zadar Forum is the place where ancient culture took root and has remained there until today. Many wars, destructions, earthquakes and other calamities tried to destroy it, but what can be seen today still bears witness to the strong history of the city and its culture. It is impossible not to notice how every part of the peninsula exudes tradition from ancient times, which is why I was motivated to dedicate my graduation thesis to this very topic.

The paper first mentions the history of the settlements that arose in this area, and then focuses on the important buildings that were and are still located in the Forum. At the beginning of my work, I clarify terms related to the history of art that refer to the definition of the words capitol, forum, etc. Likewise, I provide detailed descriptions so that what I want to achieve can at least be visually represented in some way. Then I base it on the main part of the work, protection and presentation, in which knowledge is presented about the laws that are in force today, which talk about regulations, and facts that have become norms for the protection of any cultural property in the world. I also look back at a few important people who were either art critics, architects, professors at universities, and they worked during the period of romanticism, the period of biological and active protection. In these passages, I present their reflections over time and the way in which they valued cultural monuments in the era in which they lived. Likewise, I compare the relationship of St. Donat and Forum, which has caused many controversies and disturbances in the past few years.

In the end, I give some of my reflections that would give the Forum "more" life, that is, it would become even more interesting by introducing various tools.

Keywords: Zadar, forum, Saint Donatus, antiquity, protection, preservation, cultural heritage